



T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

ABDÜLAZİZ ÇÂVÎŞ VE SON DEVİR KELÂMÎ
PROBLEMLERE YAKLAŞIMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ebru KAYA

BURSA-2020



T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

ABDÜLAZİZ ÇÂVÎŞ VE SON DEVİR KELÂMÎ
PROBLEMLERE YAKLAŞIMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ebru KAYA

Danışman:

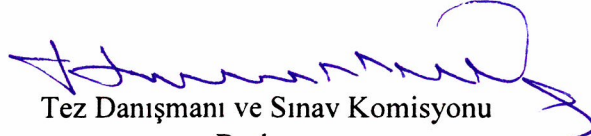
Prof. Dr. Tevfik YÜCEDOĞRU

BURSA- 2020

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Kelâm Bilim Dalı'nda 701623035 numaralı Ebru KAYA'nın hazırladığı "Abdülaziz Çâvîş ve Son Devir Kelâmî Problemlere Yaklaşımı" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 20./01./2020 günü 13:00 - 13:45 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı (başarılı / başarısız) olduğuna oy çoğunluğu (oy birliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.


Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı

Prof. Dr. Tefik YÜCEDOĞRU
Bursa Uludağ Üniversitesi


Üye

Prof. Dr. Orhan KOLOĞLU
Bursa Uludağ Üniversitesi


Üye

Dr. Öğretim Üyesi Kadir GÖMBEYAZ
Kocaeli Üniversitesi

...../...../2020



SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı / Konusu: **Abdülaziz Çâvîş ve Son Devir Kelâmî Problemlere Yaklaşımı**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam **66** sayfalık kısmına ilişkin,11/12/2019 tarihinde şahsım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı **% 8**'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları dahil

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve imza

11/12/2019

Adı Soyadı: Ebru KAYA

Öğrenci No: 701623035

Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri

Programı: Kelâm

Statüsü: Yüksek Lisans

Danışman

Prof. Dr. Tevfik YÜCEDOĞRU

Tarih: 11/12/2019

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum“ **Abdülaziz Çâviş ve Son Devir Kelâmî Problemlere Yaklaşımı**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

20/01/2020



Adı Soyadı : Ebru KAYA

Öğrenci No : 701623035

Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri

Programı : Kelâm

Statüsü : Yüksek Lisans Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Ebru KAYA
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: Kelâm
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xi+ 66
Mezuniyet Tarihi	: / / 20.....
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Tefik YÜCEDOĞRU

ABDÜLAZİZ ÇÂVÎŞ SON DEVİR KELÂMÎ PROBLEMLERE YAKLAŞIMI

Bu çalışmada, son devir âlimlerinden birisi olan Abdülaziz Çâviş'in yaşadığı dönem göz önünde bulundurularak kelâmî konulara nasıl yaklaştığı, inanç esasları konusundaki görüşleri, İslâm'a karşı yöneltilen sorulara verdiği cevaplar açıklanmaya çalışılmıştır. Özellikle Abdülaziz Çâviş'in eserleri incelenerek hazırlanan bu çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında ve birinci bölümde amaç ile kapsam başta olmak üzere Abdülaziz Çâviş'in hayatı, eserleri hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde ise ilahiyât, nübüvvet ve sem'iyât konularındaki görüşleri ve bu konulardaki tartışmalı meselelere bakışı incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise tartışmalı kelâmî konuların dışında kalan, siyaset, ahlak, ibadet, din ve İslam konuları hakkında Abdülaziz Çâviş'in görüşlerine değinilmiştir. Daha sonra sonuç bölümü ile çalışma sonlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abdulaziz Çâviş, Reddiye Geleneği, Hristiyanlık, Anglikan Kilisesine Cevap, Tevhid, Hilafet

ABSTRACT

Name and Surname : Ebru KAYA
University : Bursa Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Basic Islamic Sciences
Branch : Kalam
Degree Awarded : Master
Page Number : xi + 66
Degree Date : / / 20.....
Supervisor : Prof. Dr. Tevfik YÜCEDOĞRU

ABD AL-AZIZ CHAWISH AND HIS PERSPECTIVES ON THE LATE PERIOD THEOLOGICAL PROBLEMS

The purpose of this study is to determine the approaches of one of the late period Muslim scholars, Abd al-Azīz Chawish, to the theological matters, his opinions about the Islamic creeds, and his responses against the criticisms towards Islam. Based on, especially, on Abd al-Aziz Chawish's own writings, this study comprises of an introduction and three chapters.

In the introductory chapter and the first chapter, the information was given, first, about the purpose and scope of the study as well as the life and writings of Chawish. The second chapter analyses the theological opinions of Chawish on metaphysics (*al-ilāhiyyāt*), the prophethood (*al-nubuwwāt*), and the afterlife (*al-sam'iyāt*), and debated issues about them. Subsequently, the third chapter is devoted to examine Chawish's approaches to the issues other than debated topics of classical Muslim theology such as politics, ethics, Islamic rituals, religion, and Islam. Finally, the study ends with a conclusion.

Keywords: Abd al-Aziz Chawish, Tradition of Polemical-Refutation, Christianity, A Response to the Anglican Church ,Unity of God, Caliphate

ÖNSÖZ

Bu çalışmamızda yakın dönemde yaşamış âlimlerden birisi olan Abdulaziz Çâviş'in gerek İslam toplumuna gerekse kelâm ilmine olan katkılarından, son dönemdeki kelâmi sorunlara yaklaşımından bahsetmeye çalıştık. İslam toplumunun sıkıntılı zamanlarında yaşayan Abdulaziz Çâviş, fikri mücadelesiyle halkı aydınlatmaya çalışmıştır.

Bir giriş ve üç bölümden oluşan tezimizin giriş bölümünde, tezin amaç ve kapsamını, tezi hazırlarken yararlanılan kaynakları açıkladık. Birinci bölümde Abdulaziz Çâviş'in hayatı, eserleri, genel itibariyle yaşadığı dönemin siyasi ve sosyal durumundan bahsettik.

İkinci bölümde ise temel inanç meseleleri hakkındaki ve mezheplerce tartışılmış olan kelâmi konulardaki görüşlerini açıklamaya çalıştık. Bu bölümde konuları açıklayıp mezheplere ait görüşlerden de kısaca bahsettikten sonra Abdulaziz Çâviş'in konuyla ilgili olarak belirttiği görüşleri ve varsa verdiği örnekleri beyan ettik.

Üçüncü bölümde ise Abdulaziz Çâviş'in, kelâmın temel inanç esasları dışında kalan diğer meseleler hakkındaki görüşlerinden bahsettik. Yaşadığı dönem itibariyle de Batı dünyasının İslâm'a karşı yaptığı eleştirilere cevap vermek amacıyla yazdığı ve İslâm dininin üstünlüğünü, insanlara verdiği hak ve ehemmiyeti anlattığı meseleleri, bunlara ek olarak da ibadetler hakkındaki görüşlerini açıkladık.

Çalışmamın her aşamasında her türlü desteği veren başta danışman hocam Prof. Dr. Tevfik YÜCEDOĞRU'ya, gerek ders gerekse tez döneminde yardımlarını eksik etmeyen hocalarımız Prof. Dr. Orhan Şener KOLOĞLU ve Doç. Dr. Ulvi Murat KILAVUZ'a teşekkürü bir borç bilirim. Hayatım boyunca her daim yanımda olan aileme teşekkürlerimi sunarım.

Ebru KAYA

Bursa, 2020

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDULAZİZ ÇÂVİŞ'İN HAYATI, ESERLERİ VE YAŞADIĞI ASIR

A. ABDULAZİZ ÇÂVİŞ'İN HAYATI	4
B. YAŞADIĞI ASIR.....	5
C. ESERLERİ.....	6
1. Gunyetü'l-mü'eddibîn fi't-turuki'l-hadîse li't-terbiyeti ve't-ta'lîm	6
2. el-İslâm dînü'l-fitra.....	6
3. Esrârü'l-Kurân	6
4. Âsârü'l-hamr	7
5. el-Ecvibe fi'l-İslâm 'an es'ileti'l-Kenîseti'l-Anglikiyye	8
6. el-Hilâfetü'l-İslâmiyye.....	9
Sebülür-Reşâd Dergisinde Yayımlanan Yazıları.....	9

İKİNCİ BÖLÜM

ABDULAZİZ ÇÂVİŞ'İN KELÂMİ GÖRÜŞLERİ

I. İLÂHİYYÂT KONULARI.....	11
A. ALLAH'A İMAN	11
1. Tevhid Konusuna Bakış	13
3. Allah'ın İsim ve Sıfatları Konusundaki Görüşleri	14
a. İlim Sıfatı	18
b. Muhalefetün li'l havadis.....	18
c. Haberi Sıfatlar.....	18
B. KAZA VE KADER KONUSU	19
1. İnsan Fiilleri Bahsi	20

2. Tevekkül.....	23
C. DİĞER İLÂHİYYÂT BAHİSLERİ.....	24
1. Teklif-i Mâ Lâ Yutak	24
2. Hidâyet ve Dalâlet Konusuna Bakış	24
3. Ecel.....	25
4. Taklid	26
II. NÜBÜVVÂT KONULARI	26
A. PEYGAMBERLERE İMAN	26
1. Peygamberlerin Sıfatları.....	28
a. Sıdk	28
b. Emanet.....	28
c. İsmet	28
d. Tebliğ.....	29
2. Mucize Meselesi.....	29
B. KİTAPLARA İMAN	30
1. Kitaplara İmanın Gerekliliği	30
2. İlahi Kitaplar	30
a. Kur'ân'ın nüzulü ve muhdes oluşu.....	32
b. Kur'ân'ın cem'i	33
c. Âyetlerin tertibi meselesi.....	33
d. Nesh.....	34
e. Hurûf-ı mukattaa.....	34
f. Muhkem-müteşâbih âyetler ve te'vil meselesi.....	34
III. SEM'İYYÂT KONULARI	35
A. AHİRETE İMAN.....	35
Cennet Hakkındaki Görüşleri.....	36

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDULAZİZ ÇÂVİŞ'İN SON DÖNEM TARTIŞMALI KONULAR VE DİĞER MESELELERE BAKIŞI

I. DİN VE İSLÂM.....	39
A. DİN KONUSUNA BAKIŞI.....	39
B. İSLÂM VE İNSAN HAYATINA ETKİLERİ.....	40
Müslümanlık	41
II. ABDUZAZİZ ÇÂVİŞ'E GÖRE İSLAM VE SİYASET.....	42
III. ABDULAZİZ ÇÂVİŞ'İN RUH VE MADDE İLİŞKİSİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	45
IV. ABDULAZİZ ÇÂVİŞ'İN İSLÂM'DA VİCDAN KONUSUNA BAKIŞI	46
V. KADIN	48
A. ABDULAZİZ ÇAVIŞ'E GÖRE KADININ İSLAMDAKİ KONUMU	48
1. Kadının Yaratılışı.....	48
2. Eski Toplumlarda Kadın	49
3. İslâm'da Kadın	50

IV. İBADET VE AHLAK.....	52
A. ABDULAZİZ ÇÂVİŞ'İN İBADETLER HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	52
1. Namaz	53
2. Oruç.....	53
3. Zekât ve Sadaka	54
4. Hac	54
B. EDEB VE AHLAK KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ	54
SONUÇ.....	59
KAYNAKÇA	61

KISALTMALAR

Bibliyografik Bilgi	Kısaltma
Aynı yer/eser	a.yer
Bin, ibn	b.
Bakınız	Bkz.
Cilt	c.
Diyanet İşleri Başkanlığı	Dib
Hazreti	Hz.
İlahiyat Fakültesi Vakfı	İ.F.A.V
İslâm Araştırmaları Merkezi	İSAM
Radiyallahu anhu	r.a.
Sallallahu aleyhi vesellem	s.a.v
Sayfa	s.
Basım tarihi yok	t.y.
Türkiye Diyanet Vakfı	DİA

GİRİŞ

Yaşadığımız döneme yakınlığı itibariyle önemli bir zaman dilimini kapsayan 19. Yüzyıl, İslâm toplumunun ve kelâm ilminin karşı karşıya kaldığı problemler ile doludur. Osmanlı'nın son döneminde yaşayan âlimlerin büyük kısmı, Müslüman toplumunun geçirdiği sıkıntılı zamanlar karşısında gerek ilmi açıdan gerekse halkı bilinçlendirme açısından büyük çaba sarf etmişlerdir. Böyle bir dönemde fikri mücadeleye giren ve İslâm dinini savunmayı amaçlayan âlimler, toplumda bir uyanışa katkı sağlamışlardır. İnsanları hem ilmi hem de sosyal ve siyasi açıdan aydınlatmaya çalışan âlimlerimiz aynı zamanda o dönemde ön planda olan Batı medeniyetine de İslam'ı anlatmaya çalışmış, onların İslam hakkındaki sorularına en güzel şekilde cevap verme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu âlimlerden birisi de Abdulaziz Çâviş'tir. Kendini ilmi açıdan yetiştiren ve yaşadığı dönemin zorlukları karşısında yazmaktan ve mücadeleden geri durmayan Abdulaziz Çâviş, çeşitli konularda eserler ortaya koyduğu gibi kelâmi konular hakkında da görüşlerini belirtmiştir.

Yaptığımız bu çalışma son devir kelâm âlimlerinden biri olan Abdulaziz Çâviş'in kelâma dair görüşlerini açıklamayı hedeflemektedir. Amacımız, daha önce kelâmi konulardaki görüşlerine dair bir çalışma yapılmayan Abdulaziz Çâviş'in, Osmanlı devletinin son dönemlerine rastlayan bu dönemde toplumun bulunduğu maddi ve manevi sıkıntılar ile İslâm'a yapılan saldırılar karşısında İslam'ı ve kelâmi konuları anlatmada nasıl bir yol izlediğini açıklamaktır.

Bu çalışma oluşturulurken Abdulaziz Çâviş'in eserleri hakkında kaynak taraması yaparak yazdığı kitap ve makaleleri inceledik. Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l Müfessirin* eseri ve özellikle de Muhammed Eroğlu'nun müellifi olduğu, İslam Ansiklopedisi'nde bulunan "Abdulaziz Çâviş" maddesinden oldukça faydalanarak onun hayatı ve eserlerinden kısaca bahsettik. Aynı zamanda yaşadığı dönemin, onun yazıları üzerindeki etkisini anlamaya çalıştık. Bununla birlikte bahsedilen kelâm konularına ait diğer mezheplerin görüşlerinden, farklı kaynaklardan

da yararlanarak kısaca bahsetmeye çalıştık. Abdulaziz Çâviş'in kelâma dair görüşlerini özellikle *Sebîlü'r-Reşâd* dergisinde Osmanlıca olarak yayımlanan yazıları günümüz Türkçesine çevirerek açıklamaya çalıştık. Aynı şekilde *Esraru'l Kur'ân* adlı tefsirinde kelâmi tartışmalara sebep olan bazı ayetlere yaptığı yorumları inceleyerek Abdulaziz Çâviş'in kelâmi görüşleri ortaya koymaya çalıştık. Ayrıca Batılıların İslam'a yönelttiği eleştirilere reddiye niteliğinde bir eser olan *Anglikan Kilisesine Cevap* adlı kitabından oldukça faydalandık.

Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde bu konuyla ilgili çalışmaların kısıtlı olması, tezi yazarken konuyu kapsamlı bir biçimde ele almamızın önünde bir sorun teşkil etmiştir. Bu konuda yapılan çalışmalardan birisi Mehmet MUÇHAN'a ait "*İzmirli İsmail Hakkı'nın "el-Cevabü's-Sedid fi Beyani Dini't-Tevhid" adlı eserinin, Abdulaziz Çaviş'in "Anglikan Kilisesine Cevap" ve Milaslı İsmail Hakkı'nın "Hakikat-ı İslam" adlı eseriyile karşılaştırmalı tahlili*" adlı bir Yüksek Lisans tezidir. Tezin isminden de anlaşılacağı üzere Abdulaziz Çâviş'in *Anglikan Kilisesine Cevap* adlı eseri diğer kitaplarla karşılaştırılarak incelenmiştir. Biz ise çalışmamızda, sadece bu esere bağlı kalmayıp Abdulaziz Çâviş'in bütün yazılarından da istifade ederek tartışmalı konulara bakışını ve tutumunu ortaya koymaya çalıştık. Yine bu konuda Davut GÜNGÖR tarafından yazılan "Abdülaziz Çaviş ile Mehmed Akif Ersoy'un Hayatları, Eserleri Hakkında Bir Araştırma ve İçkinin Hayat-ı Beşerde Açtığı Rahneler'in Transkripsiyonu" ve Nurten KIMTER 'in "Abdülaziz Çâviş Hayatı ve Esrâr-ı Kur'ân adlı Eserinin Mukaddime Bölümünün Latin Harfleri ile Yazılışı" adlı tezleri de bulunmaktadır.

Sonuç itibariyle son dönem âlimlerinden birisi olan Abdulaziz Çâviş'in kelâmi problemlere bakışını, İslam'ı müdafaasını ve Batı medeniyetine verdiği cevapları gerekli kaynakları inceleyerek açıklamaya çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM
ABDULAZİZ ÇÂVİŞ'İN HAYATI, ESERLERİ VE
YAŞADIĞI ASIR

A. ABDULAZİZ ÇÂVİŞ'İN HAYATI

1876 yılında İskenderiye' de doğan Abdulaziz Çâviş aslen Tunusludur. Dönem itibariyle Osmanlı Devleti'nin son döneminde yetişmiş bir âlim olan Abdulaziz Çâviş, hayatını ilim ve mücadele yolunda geçirmiş önemli şahsiyetlerden birisidir.

Abdulaziz Çâviş, Kahire Muallim Mektebi'nde ve Câmîu'l-Ezher'de okumuş daha sonra Oxford'da Arapça hocalığı yapmıştır. Mısır'a döndüğünde ise Mısır Maarif Vekâlet'inde müfettiş olarak çalışmıştır. Sekiz yıl süren bu hizmet boyunca eğitimin ıslahı ve İngilizlerin baskı ve sömürgeci tutumlarından kurtulmak için emek harcamıştır. Daha sonra bu memurluk vazifesini bırakarak siyasî olarak mücadelelerde bulunan Abdulaziz Çâviş, bir süre el-Livâ' gazetesinde başmuharrirlik yapmıştır. Bu süre zarfında yazdığı yazılar ve üslubuyla Mısır halkının ilgisini çeken Çâviş birtakım yazılarından dolayı hapse girmiştir.¹

İngilizlerin baskıları artınca Mısır'da mücadelesine devam edemeyip 1912 yılında İstanbul'a gitmiş ve orada *el-Hilâlî'l-Osmânî* adında Arapça gazete çıkarmıştır. Yine İstanbul'da *el-Âlemü'l-İslâmî* adında bir dergi yayımlayarak İslâm âleminin kurtuluşuna dair yazılar kaleme almıştır. Almanya'da ise *Islamische Welt* adıyla bir dergi çıkarmıştı. Ayrıca *el-Hakku ya'lû* adında bir gazete ve dinî içerikli *el-Hidâye* dergisini de çıkartmıştır.² Yine Mehmet Akif başta olmak üzere pek çok yazarında bulunduğu Müdafaa-i Milliyye Cemiyeti'ne bağlı olan Hey'et-i Tenviriyye'de toplumu edebiyat yoluyla bilinçlendirmek için çalışmalar yapmıştır.³

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın yapıldığı günlerde, müttefiklerin İstanbul'u işgali halinde yakalanarak öldürüleceği korkusuyla, vapura binerek İsviçre'ye geçmiş, daha sonra 1923 yılında Ankara'ya dönmüştür.⁴ Ankara'da Tedkikat ve Te'lifât-ı İslamiyye Heyeti'nde başkanlık yapmıştır.⁵ Bir yıl sonra Mısır'a giderek Nezâretü'l-

¹ Muhammed Eroğlu, "Abdulaziz Çâviş" *DİA*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1988, c. I, s. 187

² a.yer

³ M. Ertuğrul Düzdağ, M. Orhan, Okay, "Mehmet Akif Ersoy", *DİA*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2003, c. I, s.433

⁴ Eroğlu, "Abdulaziz Çâviş", *DİA*, I, 187

⁵ Ömer Nasuhi BİLMEN, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l Müfessirin*, İstanbul, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1974, c. II, 777

maârif'te başmüfettiş olarak çalışmıştır. Vefatına kadar Mısır maarifini, bilhassa ilköğretimi sağlam temeller üzerine oturtmak amacıyla çalışmalar yapmıştır.⁶

İlimle ilgili çalışmaları ve İslâmî çabası ise Muhammed Abduh'un yolundan gittiğini gösterir. Ancak özellikle yaşadığı dönem, onu siyasi mücadeleye de yöneltmiştir. Bu yönüyle ise de Cemâleddîn Efgânî'nin yürüdüğü yolu benimsemiştir. Hayatını siyasi mücadele ile geçiren Abdulaziz Çâviş, 1926 yılında Kahire'de vefat etmiştir.⁷

B. YAŞADIĞI ASIR

Dönem itibariyle bakıldığında zaman, İslâm dünyasının 18. Yüzyıldan itibaren başta askeri alan olmak üzere Batı medeniyeti karşısında gerilemeye başlaması Müslümanlar açısından büyük bir sarsılmaya neden olmuştur. Küçük Kaynarca Anlaşması'yla beraber Osmanlı'nın içişlerine karışılmaya başlanmış. Daha sonra Mısır, Hindistan, Afrika gibi bölgelerin işgali ve bazı topraklarda çıkan ayaklanmalar Osmanlı'nın bu dönemde zayıflayıp gerilemesine yol açmıştı.⁸ 1882 yılında da Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesi halkı her açıdan zor bir durma düşürmüştür. Tüm bu koşullar özellikle aydın kesimin Osmanlı Devletine ve İslam birliği fikrine sarılmalarına neden olmuştur.⁹ Özellikle İngilizlerin baskı ve yayılmacı politikaları, yazarlar tarafından da fark edilerek Müslümanların tekrar uyanışa geçmesi, birlik olması adına pek çok eser kaleme alınmıştır. Böylece yabancı devletlerin işgallerine karşı yazı ve edebiyat yoluyla halkı bilgilendirme ve siyaset yapma yoluna gidilmiştir. Abdulaziz Çaviş başta olmak üzere dönemin pek çok yazarı, yazdıkları eserler ile ittihad-ı İslam fikrini savunarak Osmanlı Devletine bağlı olan bir Mısır vatanseverliği oluşturdular.¹⁰ Tüm bu sömürgeci tutum karşısında ise Abdulaziz Çâviş, I. Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın, ilerlemesine yakın ilgi duyarak onların İngiliz ve Fransızları yenmesiyle İslâm dünyasının bu devletlerin işgal ve zorbalıklarından kurtulacağını umut etmiştir.¹¹

⁶ Eroğlu, "Abdulaziz Çâviş", *DİA*, I, 187

⁷ a.yer

⁸ Fatma Bostan Ünsal, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce- Mehmet Akif Ersoy, İslâmcılık*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, c.VI, s. 72

⁹ Hilal Görgün, "Mısır'da XIX. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kamil", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2000, Sayı 4, s.113

¹⁰ Görgün, "Mısır", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2004, c. XXIX, s. 578

¹¹ Eroğlu, "Abdulaziz Çâviş", *DİA*, I, 187

Özetle sadece Mısır'ın değil diğer İslam topraklarının da Batı devletleri tarafından işgal edilmesiyle birlikte Müslüman topraklarındaki bu parçalanmaya karşı Çâviş de Müslümanların birlik olması, bir uyanış ve direnişe geçmesi için yazılar yazmış, Müslümanların eskiden sahip olduğu güce kavuşmaları için çalışmıştır.

C. ESERLERİ

Abdulaziz Çâviş eserlerinde daha çok İslam karşıtlarının eleştirine reddiye sadedinde yazılar yazmış, Batı Medeniyetine İslam'ı en güzel şekilde anlatmaya çalışmış ve onların sahip olduklarını iddia ettikleri medeniyet seviyesinin, İslam medeniyeti karşısında oldukça geride olduğunu belirtmiştir.

1. Gunyetü'l-mü'eddibîn fi't-turuki'l-hadîse li't-terbiyeti ve't-ta'lîm

Mısır eğitim sisteminin düzeltilmesi amacıyla yazılıp 1321 yılında Kahire'de, 1331 yılında da İstanbul'da basılmıştır.¹²

2. el-İslâm dînü'l-fitra

Mısır' da yayımlanan bu eserde Çâviş'in, Muhammed Abduh'un fikirlerini benimseyip ve yolunu takip ettiği görülmektedir.¹³

3. Esrârü'l-Kurân

Abdulaziz Çâviş'in bu eserinin asıl adı "Tefsiru Esrârü'l-Kur'ân"dır ve hicri 1331 senesinde İstanbul'da bir cilt olarak basılmıştır.¹⁴ 144 sayfa olan "Mukaddime" bölümü tefsir usulü ile alakalı olup 448 sayfadan oluşan diğer bölüm ise Kur'an-ı Kerîm'in başından Bakara suresinin 134. ayetine kadar ki kısmın tefsirinden oluşmaktadır. Abdulaziz Çâviş mukaddime kısmında bu eseri yazma nedenlerinden bahsetmiş ve sonrasında kötü niyetli kişilerin İslam'a saldırmalarına neden olan bazı tefsir usulü konularını ele alarak açıklamıştır.¹⁵ Mukaddime Bölümünde ele alınan bazı konular şunlardır:

¹² a.yer

¹³ a.yer

¹⁴ Davut Aydın, "Sırat-ı Müstakim ve Sebilü'r-reşad Mecmualarında Çıkan Tefsirle İlgili Yazılar", *Sakaya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, Sayı 1, s.37

¹⁵ a.yer

“Kur'ân-ı Kerim'in Üslub ve İbareleri”¹⁶

“Muhkem, Müteşabih ve Te'vil”¹⁷

“Kur'ân-ı Kerim'in Nüzulü Keyfiyeti”¹⁸

“Kur'ân-ı Kerim'in Yedi Harf Üzere Nüzulü”¹⁹

“Kur'ân-ı Kerim'in Teklif ve Maksatları”²⁰

“Nesih Bahsi”²¹

Abdülaziz Çâviş, bu eserde önce ayetleri vererek sonrasında tefsirine geçmiştir. Kendi içtihadına göre âyetlerin tefsirini yapmaya çalışmış ve bu açıklamalarında yer yer ayet ve hadislerden de yararlanmış. Bazı bölümlerde kelimelerin sözlük anlamlarına ve o dönemde nasıl kullanıldıklarına dair açıklamalar yapmıştır.

Ayrıca bu tefsirde Müslümanları uyandırmak amacıyla toplumsal meselelerle ilgili kaleme alınmış pek çok sayfa vardır.²² Abdülaziz Çâviş, çok istemesine rağmen, yaşadığı dönemin siyasi durumu münasebetiyle tefsirini tamamlayamayıp ancak birinci cildini yazabilmiştir.²³ Bu tefsir, Türkçeye çevrilerek *Sebîlür-Reşâd* dergisinin çeşitli cilt ve sayılarında yayımlanmıştır.

4. Âsârü'l-hamr

Abdülaziz Çâviş'in bu eseri, Mehmet Akif tarafından “İçkinin Beşer Hayatında Açtığı Rahneler” adıyla Türkçe 'ye çevrilerek 1341 de Ankara'da yayımlanmıştır.²⁴ Bu eserde genel itibariyle Abdülaziz Çâviş, içki hakkında yapılan bilimsel çalışmalarını örnek olarak göstererek insan hayatına olan kötü etkilerinden bahsetmiştir.

¹⁶ Abdülaziz Çâviş, *Sebîlür-Reşâd*, 29 Zilkade 1336, c. XV, Sayı 368, s.63-65, 6 Zilhicce 1336, c. XV, Sayı 369, s.82-84, 12 Zilhicce 1336, c. XV, Sayı 370, s. 102-103, 17 Zilhicce 1336, c. XV, Sayı 371, s.121-123

¹⁷ Çâviş, *Sebîlü'r-Reşâd*, 26 Zilhicce 1336, c. XV, Sayı 372, s.138-139, 3 Muharrem 1337, c. XV, Sayı 373, s.157-159, 10 Muharrem 1337, c. XV, Sayı 374, s.177-180

¹⁸ Çâviş, *Sebîlü'r-Reşâd*, 27 Recep 1333, c. XIV, Sayı 342, s. 25-27

¹⁹ Çâviş, *Sebîlü'r-Reşâd*, 22 Şevval 1333, c. XIV, Sayı 347, s. 65-68

²⁰ Çâviş, *Sebîlü'r-Reşâd*, 30 Şevval 1336, c. XIV, Sayı 364, s. 253-254, 8 Zilkade 1336, c. XV, Sayı 365, s. 1-3, 15 Zilkade 1336, c.XV, Sayı 366, s.21-22

²¹ Çâviş, *Sebîlü'r-Reşâd*, 17 Muharrem 1337, c. XV, Sayı 375, s. 198-200

²² BİLMEN, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l Müfessirin*, c. II, s. 777

²³ Eroğlu, “Abdülaziz Çâviş”, *DİA*, I, 187

²⁴ Düzdağ, Okay, “Mehmet Akif Ersoy”, *DİA*, c. I, s. 438

5. el-Ecvibe fi'l-İslâm 'an es'ileti'l-Kenîseti'l-Anglikiyye

Bu eserin yazılmasının nedeni, İngiliz Anglikan Kilisesi'nin 1916 yılında İstanbul'daki şeyhülislamlık makamına gönderdiği mektuptur. Mektupta, İslâm'ın mahiyeti, doğuşundan beri insan ve hayatına ne gibi etkileri olduğu, ortaya çıkan çeşitli bunalımlarını nasıl tahlil ettiği, insanları olumlu veya olumsuz olarak etkileyen siyasi ve manevi durumlar karşısındaki tutumunun ne olduğu gibi konularla alakalı sorular bulunmaktadır. Daha sonra şeyhülislamlık bu mevzuyu Darü'l-hikmeti'l-İslamiyye kuruluna göndermiştir. Önceleri bu mevzu hakkında İzmirli İsmail Hakkı tarafından yazılan risalenin, Abdülaziz Çâviş'in başkanlığını yaptığı bu kurul tarafından yayımına karar verilmiş. Ancak Şer'iyye vekili Hoca Vehbi Efendi, diğer dillere çevrilmesi daha kolay olan ikinci bir eserin yazılmasını Abdülaziz Çâviş'ten istemiş. Böylece eseri yazan Abdülaziz Çâviş, konuların anlaşılmasını kolaylaştırmak üzere kitaba bir de giriş yazmıştır.²⁵ Mehmet Akif tarafından “*Anglikan Kilisesine Cevap*” adıyla tercüme edilen eser, ilk defa Tedkikat ve Te'lifat Hey'eti daha sonra da Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanmıştır.²⁶

Çâviş eserin giriş bölümünde, gönderilen peygamberlerden ve gönderildiği toplumlardan, Hz. Peygamber (s.a.v.) gelmeden önceki Arap toplumunun yaşayışından, bu dönemlerde var olan dinlerden bahsetmiştir. Devamında ise aklın değeri, tevhid, ibadetler, kadının İslam'daki yeri başta olmak üzere ahlaki, siyasi, toplumsal ve kelâmi konulara değinilmiştir. Bu eserde Çâviş, Batılıların İslâm'a karşı yaptıkları eleştirilere cevap vererek İslâm'ın, insanların hayatında ne denli önemli olduğunu, İslâm dininin insanlara hem dini hem toplumsal alanda ne gibi yenilikler getirdiğini, insanların hayatında nasıl bir düzen oluşturduğunu, insanların fikir ve medeniyet seviyelerini nasıl yükselttiğini anlatmaktadır. Bu eserin tercümeleri yine Mehmet Akif tarafından *Sebîlür-Reşâd*'da yayımlanmıştır.²⁷ Özetle Çâviş, bu eserde Batı dünyasının ve kilisenin, İslâm'ı eleştirmek üzere söyledikleri sözleri, sahip oldukları yanlış tanrı tasavvurlarını

²⁵ M. Süreyya Şahin, “Anglikan Kilisesine Cevap”, *DİA*, İstanbul, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991, c. III, s. 197, bkz. Zekeriyâ Akman, “Anglikan Kilisesi'nin Meşihat Kurumuna Soruları Ve Bunlara Verilen Cevaplar” *Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 2013 c. VI, Sayı: 11, s. 357-377

²⁶ Eroğlu, “Abdülaziz Çâviş”, *DİA*, c. I, s. 187, bkz. Ergün Yıldırım, “İslâmizm, İslâmlaşma ve İttihâd-ı İslâm”, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi*, İsmail Kara, Asım Öz, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s.113

²⁷ Ayşe Gülüser, “Mehmet Akif Ersoy'da Tanrı Problemi” (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s.6

reddetmiştir. Kısacası bu eserin, kilisenin yanlış inançlarına ve İslâm'a olan eleştirilerine bir reddiye sadedinde yazılmış olduğunu da söyleyebiliriz.

6. el-Hilâfetü'l-İslâmiyye

Bu eser 20 sayfa olup, *Hilâfet-i İslâmiyye* adıyla Türkçe'ye çevrilerek 1334 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır.²⁸

Sebîlür-Reşâd Dergisinde Yayımlanan Yazıları

Abdulaziz Çâviş'in *Sebîlür-Reşâd* dergisinde çeşitli yazıları yayımlanmıştır. Bu yazılardan bazıları şunlardır:

“*Müslümanlık Dini Fitridir*” yazısı *Sebîlür-Reşâd* dergisinin 15. Cilt ve 386. sayısında (6 Rabiul ahir 1337) 390-391 sayfa aralığı ve 16. Cildin sayfa 68-70, 86. sayfalarında bulunur.

“*İslam ve Medeniyet*” adlı yazısı 14. Cildin 3-5 ve 11-13 sayfa aralığında ve 15. Cildin 67-69, 89-93, 117-118, 126-128, 205-207 sayfa aralıklarında yer alır.

“*Âlemi İslam'ın Hastalıkları ve Çareleri*”, yazısı 14. Cildin, 133-136, 140-143, 145-149, 171-175, 184-187, 200-204, 261-264, sayfaları ve 15. Cildin 8-12, 26-28, 49-52 sayfa aralıklarında yayımlanmıştır.

“*Müslümanlıkta Hilafet*”, derginin 14. Cilt ve 362. Sayısında 215-220. sayfalarında yer alır.

“*Müslümanlık Fikir Hayatına Neler Bahşetti?*” yazısı 21. Ciltte 74-76, 89-90, 105-107, 121-122, 139-140 sayfalarında bulunur.

“*Müslüman Askeri*”, cilt 15, sayı 372'de (26 Zilhicce 1336) 143-147 sayfalarında yayımlanmıştır.

“*Hristiyanlık Nazarında İslam*” 15. Cilt, 373. Sayı, sayfa 162-165 ve 374. Sayının 182-187. sayfalarında bulunur.

“*Kavmiyyet ve Din*” 13. Ciltte 178-180, 186-190, 192-201 aralığında yer almaktadır.

²⁸ Eroğlu, “Abdulaziz Çâviş”, *DİA*, c. I, s. 187

İKİNCİ BÖLÜM
ABDULAZİZ ÇÂVİŞ'İN KELÂMİ GÖRÜŞLERİ

I. İLÂHİYYÂT KONULARI

A. ALLAH'A İMAN

Abdulaziz Çâviş, Yüce Allah'a sağlam bir şekilde iman etmedikçe gönderilen vahyin de peygamberlerinde hiçbir anlamı olmadığını söyler. Öyle ki inkâr edenlerin kendilerine gelen ayetlerle azgınlıkları daha da çok artmıştır. Şu âyet de bunu desteklemektedir;

*“Hani sana, “Muhakkak Rabbin, insanları çepeçevre kuşatmıştır” demiştik. Sana gösterdiğimiz o rüyayı da, Kur'an'da lânetlenmiş bulunan o ağacı da sırf insanları sınamak için vesile yaptık. Biz onları korkutuyoruz. Fakat bu, sadece onların büyük azgınlıklarını (daha da) artırdı”*²⁹ Yani Çâviş, o âyetlerin ancak hak yolunu tutup da sapkınlığın getireceği o vahim sonuçlardan kendini uzak tutmak isteyen mü'min kimseler için bir fayda sağlayabileceğini söyler. Zaten Allah'a olan iman kalbe bir defa yerleştiği zaman ya Allah'ın rahmeti umarak ya azabından çekinerek ya da o büyüklüğü düşünerek korku ve huşu içerisinde duygulanmak doğal hale gelir. Böylece insan bir günaha yaklaştığı zaman azaptan korkarak veyahut Allah'ın rızasından mahrum olacağını düşünerek o hatayı işlemez hale gelir. Nefsine uyararak o günahı işlese bile hemen merhametlilerin en merhametlisi olan Yüce Allah'a tövbede bulunur.³⁰ Yani yerde ve gökte ne varsa hepsini ezeli ve ebedi ilmiyle bilen, en güzel isim ve sıfatlara sahip olan o büyük Yaratıcının birliğine inanan kimse daima Allah'ın gözetimi altında olduğunu bilerek bütün davranışlarını kontrol altına almaya dikkat eder. İnsanın günahattan tam olarak korunmuş bir varlık olmadığını bilen Allah Teâlâ'da bu yüzden tövbe kapısını her daim açık bırakmıştır. Kur'an-ı Kerîm'de de, *“De ki: “Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah, bütün günahları affeder. Çünkü O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”*³¹ buyurulmuştur.

Ayrıca Çâviş, Allah'ın varlığına iman etme hususunda akla dayanmanın en önemli şey olduğunu söyler. İnsan ki Allah tarafından akıl gibi büyük bir nimetle yaratılmış bir varlıktır. O, Allah'ın insanları, yeryüzünde tecelli eden büyüklüğü

²⁹ İsra 17/60

³⁰ Abdulaziz Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, (Çev. Mehmet Akif) 3.Baskı, *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları*, Ankara, 1979, s.85

³¹ Zümer 39/53

düşünerek kendisini bilmeye sevk ettiğini söyler.³² Dolayısıyla bu nimete sahip olan insanın da onu en iyi şekilde kullanması gerekmektedir. Yüce Allah da, pek çok ayette insanları yeryüzündeki İlahî âyetleri (mucizeleri) düşünmeye, Allah'ı bu eşsiz sanatında arayıp bulmaya sevk ediyor:

*“Göklerin ve yerin hükümranlığını, Allah'ın yarattığı her şeyi ve ecellerinin yaklaşmış olması ihtimalini düşünmüyorlar mı? Bundan sonra hangi söze inanacaklar?”*³³

*“Varlığımızın delillerini, (kâinattaki uçsuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki, o Kur'an'ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun. Rabbinin, her şeye şahit olması yetmez mi?”*³⁴

*“Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökyüzünden indirip kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve gökle yer arasındaki emre amade bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır.”*³⁵

Çâviş, “İslâm, Cenâb-ı Hakk'ın melekûtunda (yarattığı yüce gök cisimleri üzerinde) düşünceye dalmayı, Allah'a yaklaşmayı gerektiren ibadetlerinden büyüklerinden sayar.” der. Yine o, tıp, biyoloji, psikoloji gibi insanı Allah'ın yeryüzündeki tecellilerini anlamaya sevk edecek olan eserleri okumanın en büyük ibadetlerden olduğunu da söylemektedir.³⁶ Yani akli olan her insanın çevresine bakmasıyla veya düşünmesiyle Allah'a iman edeceğini, çevresindeki tecellilere bakıp tefekkür etmenin de ibadet olduğunu, Allah'a imanın da gerçek anlamda kalbe yerleştiği zaman insanın hayatını düzenlediğini ifade eder.

Şirk ve Nifak Meselesi

Şirk, Allah' a zatı, sıfatları, fiilleri veya ibadet edilmesi noktasında ortak koşmak demektir.³⁷ Çâviş, bu konuda Hristiyan ve Yahudiler tarafından Allah'a atfedilen,

³² Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.25

³³ A'raf 7/185

³⁴ Fussilet 41/53

³⁵ Bakara 2/164

³⁶ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.28

³⁷ Mustafa Sinanoğlu, “Şirk”, *DİA, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, s. 193

Allah'ın çocuğu olduğu iddiasının apaçık bir şirk olduğunu söyleyerek onların da cahiliye müşriklerin yolunu tuttuğunu ifade eder.³⁸ Öyle ki şirk günahların en büyüğüdür. Yüce Allah da “*Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışındaki günahları, dilediği kimseler için bağışlar. Allah'a ortak koşan, kuşkusuz, derin bir sapıklığa düşmüştür.*”³⁹ buyurarak şirkin ne kadar büyük bir günah olduğunu bizlere bildirmiştir.

Nifak konusuna gelince, Çâviş, görünüşte iyilik gösterip de kalben kötü yürekli olmaya nifak der. O nifakın iki çeşit olduğunu söyler ki bunlardan birisi itikâdi alanda nifaktır ve sahibini ebedi cehenneme koyar. İkicisi ise ibadette nifaktır ki bunun da günahların en büyüğü olduğunu söyler. Çâviş onların, Allah'ın her şeyi bildiğini unuttuklarını ve insanları aldattıkları gibi Allah'ı da aldatabileceklerini zannettiklerini söylemektedir.⁴⁰ O, bazı insanların sırf kibir ve inatlarından dolayı Allah'ın emrine karşı geldiklerini ve bu kişilerin fitratlarının iblis fitratında olduğunu ifade ediyor. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) döneminde yaşayan Yahudilerinde O'nun hak resul olduğunu bildikleri halde hasetlerinden dolayı reddettiklerini ifade eder.⁴¹ Ancak münafıklar için zaferin asla mümkün olmayacağını söyleyerek onlar için Allah tarafından verilen hükmün şu ayette açıkça belirtildiğini söyler.⁴²

*“Münafıklar Allah'a oyun oynamaya kalkışıyorlar. Hâlbuki Allah onların oyunlarını kendi başlarına çevirmektedir. Onlar namaza kalktıklarında üşenerek kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar, Allah'ı da pek az hatıra getirirler.”*⁴³

1. Tevhid Konusuna Bakış

Abdulaziz Çâviş, İslâm dininin iki temel ruhu olduğunu söyler. Bunlardan birisi tevhid diğeri de doğruluktur. Ona göre akâidin başı, önce Allah'ın tevhidi sonra diğeri varlıklardan ya da insanın tasavvur edebileceği her türlü şeye benzetmekten tenzihi ve O'nun her türlü zulüm, boş iş vb. şeylerden uzak olduğunu bilip onaylamaktır.⁴⁴ Diğeri semavi dinlerde de olduğu gibi İslâm'da Allah'ın bir ve tek olduğunu, hiçbir ortağının

³⁸ Çâviş, “Esrârü'l Kur'ân”, *Sebilü'r-Reşâd*, 9 Zilkade 1342, c. XXIV, Sayı 604, s.81

³⁹ Nisa 4/116

⁴⁰ Çâviş, “Esrârü'l Kur'ân”, *Sebilü'r-Reşâd*, 22 Rebiü'l evvel 1337, c. XV, Sayı 384, s. 350-351

⁴¹ Çâviş, “Esrârü'l Kur'ân”, *Sebilü'r-Reşâd*, 25 Zilkâde 1337, c. XVII, Sayı 433-434, s.129

⁴² Çâviş, “Esrârü'l Kur'ân”, *Sebilü'r-Reşâd*, 1 Safer 1337, c. XV, Sayı 377, s.233

⁴³ Nisa 4/142

⁴⁴ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.91

olmadığını, O'ndan başka ilahın olmayacağını, bütün semavi şeriatların en önemli unsurunun tevhid olduğunu söyler.⁴⁵

Çâviş, Allah'a imanın hayati sorunlar karşısında insanın ölçüsü olduğunu belirtir. İnsanı kötü alışkanlıklardan alıkoyacak bir güç varsa o da Allah'ı anmaktır. İman eden kişi Allah'ın adil olma, günahlardan uzak olma hususunda ve diğer tüm konularda tek zât olduğunu bilir.⁴⁶ Ancak Hristiyanlıkta olduğu gibi günah itiraf etmek yoluyla insanların günahahtan kurtulabileceklerini sanmaları, başkalarından medet ummaları tevhid inancının yıkılmasından başka bir şey değildir.

Ayrıca Çâviş, Hristiyanlığın ortaya koyduğu teslis akidesini eleştirerek bu inancın aslen Hz. İsa'nın davetinde mevcut olmayıp daha sonra akidenin içine sokulduğunu söyler.⁴⁷ Yine o, Allah'ın Kur'an'da, Hz. İsa'nın Hz. Meryem'in oğlu olduğunu ve Allah tarafından yaratıldığını açıklamak suretiyle Hristiyanları uyardığını da açıklamaktadır. Aynı şekilde Çâviş, Allah'ın Hz. İsa'ya ruh üflemesi ile Allah (c.c) ile Hz. İsa arasında bir baba oğul ilişkisi olmadığını eğer olsaydı, Hz. Âdem ve hatta onun evlatları ile de böyle bir durumun söz konusu olması gerektiğini söyler. Dolayısıyla Hz. İsa'nın diğer insanlardan farklı olarak özel bir ayrıcalığının olmayacağını ve böyle bir düşüncenin saçma olduğunu bu durumun Allah'a iftiradan başka bir şey olmadığını belirtir.⁴⁸ Çâviş, Hz. İsa'nın da tevhid inancını duyurduğunu, Allah'ı her türlü noksanlıktan tenzih ettiğini açıkça beyan ettiği halde halkın böyle bir düşünceye inanmasının şaşılacak bir şey olduğunu söylemektedir.⁴⁹ Özetle Çâviş, Yüce Allah'ın bu tür eksik ve noksanlıklardan uzak olduğunu, Hz. Âdem'i nasıl yarattıysa Hz. İsa'yı da öyle yarattığını böylece Hz. İsa'nın ancak bir kul ve peygamber olduğunu ifade ederek teslis inancını eleştirmiştir.

3. Allah'ın İsim ve Sıfatları Konusundaki Görüşleri

Çâviş, Allah'ın isim ve sıfatlarının birkaç tanesi hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ancak bakıldığı zaman konuyu genel olarak ele aldığı görülmektedir.

⁴⁵ Çâviş, "Esraru'l Kur'an" *Sebilü'r-Reşâd*, , Mayıs 1340, c. XXIV, Sayı 601, s. 35

⁴⁶ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.86

⁴⁷ Çâviş, "Hristiyanlık Nazarında İslam", *Sebilü'r-Reşâd*, 17 Muharrem 1337, c. XV, Sayı 375, s.205

⁴⁸ Çâviş, "Hristiyanlık Nazarında İslam", *Sebilü'r-Reşâd*, 24 Muharrem 1337, c. XV, Sayı 376, s.220

⁴⁹ Çâviş, "Hristiyanlık Nazarında İslam", *Sebilü'r-Reşâd*, 24 Muharrem 1337, c. XV, Sayı 376, s.221

Allah'ın zatının bilinmesi hakkında Çâviş, gerek Kur'an gerekse Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hadisleriyle yetinilmesi gerektiğini söyler. Çünkü Allah (c.c)'ı ne akıl ne de idrak asla kavrayamaz. Allah'ın özü hakkında bir takım sözler söyleyenlerin, O'nu tasavvur etmeye çalışanların, Allah'ın büyüklüğünü ve azametini tam olarak kavrayamayan insanlar olduğunu söyleyen Çâviş, en güzel isim ve sıfatlara sahip olan Yüce Yaratıcı karşısında insanların aczden acze düştüğünü söyler. Çâviş, o büyüklük karşısındaki insanın, tıpkı kâtibin elindeki kalemin ucuna bakan karıncanın görebileceği kadarını görüp ondan fazlasını göremeyeceğini belirtir.⁵⁰

Abdulaziz Çâviş, insan için o büyüklüğün özünü bilmek istemenin de bir acizlik olduğunu ifade eder. Çünkü insan daha kendi ruhunun bile inceliklerine vakıf olamazken o yüceliği bilmek asla mümkün olamaz. İnsan ancak Allah'ın yeryüzündeki tecellilerine dayanarak O'nun hakkında bilgiler edinebilir ve bu tecellileri hakkında incelemeler yaparak Allah Teâlâ'nın o sonsuz hikmetini kavrayabilir. Böylece kendi ruhunu diğer kötü işlerden arındırabilir.⁵¹ O, Cenab-ı Hakk'ın güzel isimlerinin yanında bir de kemal sıfatlarına sahip olduğunu söyler. Çünkü insan eksik aklı ile hiçbir zaman Yüce Allah'ın mahiyetini tam olarak kavrayamaz. Bundan dolayıdır ki insan o Yüce Yaratıcıyı ancak kendisinin bize bildirdiği ve onlarla yeryüzüne tecelli ettiği o güzel isim ve sıfatları yoluyla bilebilmektedir.⁵² Öyle ki insan sadece çevresine bakıp da Allah'ın bizler için yarattığı, bizlerin hizmetine sunduğu o sonsuz sayıdaki nimetlerin farkına varabilse daha fazla düşünmesine bile gerek kalmadan iman yolunu seçer.

Ancak geçmiş zamanlardan beri insanlara baktığımızda değişik tanrı tasavvurlarına gittiklerini görmekteyiz. Bazıları puta tapmışlar, bazıları savaş tanrısı, güç tanrısı gibi her alanda ayrı ayrı tanrıların varlığına inanmışlar. Bazıları tanrının kurban verilmedikçe hoşnut olmadığını bazıları ise tanrıların intikamcı olduğunu söylemiş durmuş. Bu konuda Çâviş, şöyle demektedir:

“İşte ezeli olan Allah, bu yaratılışları çeşitli insanlara, kendi tabiat ve istidatlarına göre tecelli etmek istediği içindir ki, tapanları tarafından diğer tapılanlarda varlığı sanılan çeşitli sıfatların hepsini, kendi kutsal zatında topladı. Eski tanrılarına karşı duydukları müthiş korkudan başka bir şeyle

⁵⁰ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.89

⁵¹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.62

⁵² a.yer

islahına imkân olmayan putatapar zencilere ve benzerlerine ‘Cebbâr, Kakhâr, Muntakîm: zorlayıcı, kahredici, intikam alıcı’ isimleriyle tecelli etti. Dünya malını çok sevenlere ‘Muğnî, Vehhâb, Vasi’, Nafi: Zengin eden, çok veren, geniş, yararlı’ sıfatlarıyla göründü. İlahi aşta fani olmak, kendisine yaklaşmak isteyenlere gelince bunlar ‘Vedûd, Müheymin, Mü’min, Selâm, Raûf, Rahmân, Rahîm: çok seven, korkudan koruyan, inanan, güvenlik veren, şefkatli, merhametli, çok rahmet eden’ gibi kerim isimlerinden dilediklerine sarılabirler. Ruhlara tapıp onların yüzünden nimet bereket, rızık inmesini, belaların, zararların sıyrılmasını bekleyen kimseler de Cenâb-ı Hakk’a dönerek ‘Vehhâb, Rezzâk, Basit, Mukît: çok hibe veren, rızık veren, genişleyen, azık veren’ isimlerine sığınabilirler. İsyanlarda pek ileri giderek Hakk’ın ‘Alîm, Hasîb, Hakem, Adl, Rakîb, Şedîd: bilen, hesaba çeken, hüküm veren, adalet sahibi, gözeten, gören’ gibi isimlerinden dehşete kapılanlar, umutsuzluk karanlığı içinde bunalıp kaldıklarında ise kendilerini ‘Latîf, Rahîm, Ğafûr, Kerîm, Halîm, Mucîb, Samed, Barr, Tevab, Afuvv: lütfe eden, merhamet eden, bağışlayan, ikram eden, yumuşak davranan, cevap veren, hiçbir şeye muhtaç olmayan, iyilik eden, tevbe kabul buyuran, affeden’ sıfatlarıyla görünen bir merhametli tanrı karşısında bulurlar. Kalplerine gaflet çökmüş, cahillik ve sapıklık vadilerinde dolaşır, Allah’ın hükümlerini ve sınırlarını tanımaz, Allah kullarının haklarını gözetmez, gözlerden gizlenmek suretiyle bütün sefil heveslerini doyurmaya bakar kimselere de Cenâb-ı Hakk ‘Şehîd, Latîf, Bâtın, Alîm, Habîr, Muhsî: gören, latif(maddi olmayan), iç (her şeyin iç yüzünü bilen), bilen, haberdar olan, sayan’ isimleriyle görünür.”⁵³

Böylece insanın, her türlü vasıf ve özelliği zatında toplayan, bir ve tek Allah’a iman ile yükümlü olduğu sonucu ortaya çıkar. Böylece Abdulaziz Çâviş, İslâm dininin ilahının, her insanın bilmek istediği ve bütün işlerini hal yola koymak için kendisinden yardım beklediği tek Allah olduğunu söyler.⁵⁴

Kur’ân-ı Kerîm’de Yüce Allah’ın kendisini bizlere tanıttığı pek çok ayet bulunmaktadır. Bunlardan biri de “Allah, kendisinden başka hiçbir ilâh olmayandır. Diridir, kayyumdur. O’nu ne bir uyuklama tutabilir, ne de bir uyku. Göklerdeki her şey, yerdeki her şey O’nundur. İzni olmaksızın O’nun katında şefaatte bulunacak kimdir? O, kulların önlerindeki ve arkalarındakileri (yaptıklarını ve yapacaklarını) bilir. Onlar

⁵³ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.64

⁵⁴ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.65

O'nun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar. O'nun kürsüsü, bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır. (O, göklere, yere, bütün evrene hükmetmektedir.) Gökleri ve yeri koruyup gözetmek O'na güç gelmez. O, yücedir, büyüktür."⁵⁵ âyetidir.

Çâviş, Allah'ın, bazı putataparların ibadetlerini kaldırmayıp onlara kutsal bir elbise geçirdiğini de söyler.⁵⁶ Örneğin, sırf tanrıların kızgınlığını gidermek, sevgilerini kazanmak amacıyla kestikleri kurbanı, Yüce Allah kaldırmadı. Ancak kurban ibadeti ile hem kendilerinin hem de yoksul kimselerin faydalanacağı bir ibadet haline getirdi. Yine Yüce Allah kurbanın ne etinin ne de kanının kendisine ulaşacağını, kendisine ulaşanın ancak mü'min kullarının takvası olduğunu belirterek putperestlerin yaptıkları yanlış ortadan kaldırdı.⁵⁷

Yine bilinmelidir ki bütün bu üstün özellikler sadece Allah'a mahsustur. İnsan gibi aciz, kendi istediği işleri bile yerine getirmekten mahrum bir varlığın, bu üstün kemal sıfatlarından birine bile sahip olması düşünülemez. Ki Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de, "*De ki: "Ey mülkün sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin. Dilediğinden de mülkü çeker alırsın. Dilediğini aziz edersin, dilediğini zelil edersin. Hayır senin elindedir. Şüphesiz sen her şeye hakkıyla gücü yetensin.*"⁵⁸ âyeti gibi pek çok âyette insanın eksikliğini ortaya koymuştur. Ancak tüm bu hakikat ortada olmasına rağmen hala dünyanın çeşitli yerlerinde putperestlik devam etmekte, el ile yapılan putlara tapınılmakta ve onlara çeşitli hediyeler, kurbanlar sunulmaya devam edilmektedir.

Özetle Çâviş, Müslümanların, sahip olduğu dinin neticesi olarak bu noksan insan aklının o Yüce zatı bilmede yetersiz olduğunu, O'nu gerek ayetler, gerekse hadisler neticesiyle kavradığını ve Allah'ın insan aklına gelebilecek her türlü şeyden uzak olduğunu söyler.⁵⁹ Abdulaziz Çâviş her sıfat hakkında açıklamada bulunmayıp şu sıfatlar konusunda görüş beyan etmiştir:

⁵⁵ Bakara 2/255

⁵⁶ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.66

⁵⁷ Bkz. "Onların etleri ve kanları asla Allah'a ulaşmaz. Fakat O'na sizin takvanız (Allah'a karşı gelmekten sakınmanız) ulaşır. Böylece onları sizin hizmetinize verdi ki, size doğru yolu gösterdiğinden dolayı Allah'ı büyük tanıyasınız. İyilik edenleri müjdele." Hac 22/37

⁵⁸ Âl-i İmrân 3/26

⁵⁹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.89

a. İlim Sıfatı

Allah, geçmiş, gelecek, gizli, açık her şeyi bilmektedir. Allah ezeli ilmiyle kimin aklını kullanıp doğru yolu bulacağını, kimin sapıtacağını gayet iyi bilir. Çâviş de aynı görüşte olup Allah'ın ezeli ilmiyle her şeyi bildiğini ve bu bilmesinin insanı kötülüğe veya iyiliğe mecbur bırakıp da sonra bu mecburiyetten dolayı ceza yahut mükâfat ile karşılığını vermesi demek olmadığını ve Allah'ın bundan münezzeh olduğunu söyler.⁶⁰

b. Muhalefetün li'l havadis

Abdulaziz Çaviş, bu âlemi ve içindekileri yaratan, onlara bir düzen veren hiçbir sıfatının yaratılmışlardan birine benzemesinin mümkün olmadığını ifade eder.⁶¹

c. Haberi Sıfatlar

Haberi sıfatlar, zahiri anlamları ile bakıldığı zaman yaratılmışlara benzer özellikler taşıyan (vech, ayn, yed vb.) sıfatlardır.⁶² Bu sıfatlar hakkında görüş bildiren mezheplerden kısaca bahsedecek olursak:

Müşebbihe ve Mücessime, bu gibi haberi sıfatları zahiri manasıyla anlayarak Allah'ı yaratılmış varlıklara benzetirler. Selef âlimlerine gelince onlar bu sıfatlara iman etmiş ancak ne te'vil ne de teşbih yoluna girmişlerdir.⁶³ Onlar bu sıfatların mahiyetini ancak Allah'ın bileceğini söyler. Ehl-i Sünnet'e gelince ilk sünnî kelamcılar selefın izinden giderken, sonrakiler bu sıfatların Allah'ın şanına uygun olarak te'vil edileceğini ancak bu te'vilin Allah'ın muradı olduğuna hükmetmemek gerektiğini söyler.⁶⁴ Mu'tezile ise haberi sıfatların zahiri manalarına bakılarak Allah'a cisme ait özellikler vermenin mümkün olmadığını ve bu tür ayetlerin te'vil edilmesi gerektiğini savunur.⁶⁵

⁶⁰ Çâviş, “Esrâru'l Kur'ân”, *Sebilü'r-Reşâd*, 15 Rebiü'l evvel 1337, c. XV, Sayı 383, s.335, konuyla ilgili bkz. İbrahim Sarmış, *Kur'an'da Kader, Takdirin Anlamı ve Sünnetullah*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.93-102

⁶¹ Çâviş, “Müslümanlık Dini Fitridir”, *Sebilü'r-Reşâd*, 10 Cemaziye'l ahir 1337, c. XVI, Sayı 396-97, s.68

⁶² İlyas Çelebi, “Sıfat”, *DİA*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2009, c. XXXVII, 105

⁶³ Bkz. İmam Gazzali, *İnançta Hassas Ölçüler (İlcâmü'l Avam An İlmi'l Kelâm)*, Sadeleştiren Nedim Yılmaz, Hisar Yayınevi, İstanbul, 2012, s.14-15

⁶⁴ Nureddin es- Sâbûnî *Mâtürîdiyye Akâidi*, (terc. Bekir Topaloğlu), İFAV Yayınları, İstanbul, 2015, s.64

⁶⁵ Kadı Abdulcebbar, *Mu'tezile'de Din Usulü*, (Çev. Murat Memiş), İz Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2011, s.52

Abdulaziz Çâviş de Yüce Allah'ın hulûl, nüzûl vb. vasıflar ile nitelenmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir.⁶⁶ Örnek verecek olursak “vech” sıfatı konusunda o, “Doğu da, Batı da (tüm yeryüzü) Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır. Şüphesiz Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.”⁶⁷ âyeti üzerinden giderek “vech” kelimesinin bu âyette “tevhid nurunu” veya “Allah'ın birliğini” ifade ettiğini söyler. Yani o, “vech” kelimesini zahiri manasıyla almayıp insanın nereye dönerse dönsün o tevhid nurunu göreceğini belirtir.⁶⁸

Özetle Çâviş, Allah'ın hiçbir sıfatında yaratılan hiçbir varlığa benzemesinin mümkün olmadığını, sınırlı ve mütehayyiz olmanın kendisinden uzak olduğunu, idrakinin de ancak kendisinin bildirdiği kadar olabileceğini söyler.⁶⁹

B. KAZA VE KADER KONUSU

Kader, Allah'ın bütün olayları ezeli ilmi ile bilip belirlemesi demektir. Kaza ise, bu olaylara dair ezeli planın Allah tarafından gerçekleşmesidir.⁷⁰

Çâviş'e göre insan, kaza ve kader sayesinde fiillerinde hür ve irade sahibi olduğunu bilir. Ancak bununla birlikte insan, mahiyet ve miktarını bilemeyeceği etkin illet ve sebeplerle kendisini kuşatan bir Yüce Yaratıcının olduğunu ve iradesinin gerçekleşmesinin ancak buna bağlı olacağını bilmelidir. Çâviş, insana verilen bu iradenin de o illet ve sebeplerden biri olduğunu ifade eder. Böylece insan, kendisinde bulunan iradenin, o sınırsız illetlerin yanında sınırlı bir sebepten başka bir şey olmadığını bilir. İnsan bu etkenlerin var olduğunu bildiği için, istediği işi gerçekleştirmek üzere çalışıp çabalar ancak bu çalışmalarının sonucunun her zaman istediği netice de olmayacağını da bilir.⁷¹

Yine Çâviş kaza ve kader inancının, esirleri serbest bıraktığını, farklı tabaka ve milletler arasında kardeşliği sağladığını, etrafta yayılmış olan zulüm ve haksızlıkları

⁶⁶ Çâviş, “Müslümanlık Dini Fitridir”, *Sebilü'r-Reşâd*, 10 Cemaziye'l ahir 1337, c. XVI, Sayı 396-97, s.68

⁶⁷ Bakara 2/115

⁶⁸ Çâviş, “Esraru'l Kur'ân”, *Sebilü'r-Reşâd*, 2 Zilkade 1342, c. XXIV, sayı 603, s. 66

⁶⁹ Çâviş, “Müslümanlık Din-i Fitridir”, *Sebilü'r-Reşâd*, 10 Cemaziye'l ahir 1337, c. XVI, sayı 396-397, s.68

⁷⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *DİA*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 58

⁷¹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.76

bertaraf ettiğini söyler.⁷² Özetle bu inancın insanların ellerini ve ayaklarını bağlayan ve onları zorla cennet veya cehenneme sürükleyen bir inanç olmadığını belirtmiştir.

1. İnsan Fiilleri Bahsi

İnsanın fiilleri konusu ilk çağlardan itibaren üzerinde yorum yapılan konulardan birisi olmuştur. İslâm tarihine baktığımız zaman bu konuda farklı farklı düşüncelerin ortaya atıldığını görmekteyiz. Bir grup, insanın fiillerinde bir iradesi olduğunu savunurken diğer grup hiçbir iradeye yer vermemiştir. Kısaca bu görüş sahiplerinden bahsedecek olursak;

Cehm b. Safvân (ö. 745)'ın öncülüğün yaptığı Cehmiyye mezhebi insanın hiçbir şekilde irade hürriyetinin olmadığını, önceden Allah tarafından belirlenen işleri yapmaya mecbur olduğunu söylemektedir. Mu'tezile, her fiilin kul tarafından meydana getirildiğini ve hâdis olduğunu söyler. Onlar fiillerin Allah tarafından yaratılması halinde kulu işlediği fiil dolayısıyla cezalandırmanın, övmenin veya peygamberler göndermenin batıl bir iş olacağını görüşünü savunur. Kısaca onlara göre de kişi fiillerini Allah'ın kendisine verdiği yaratma kudretiyle yaratır ve bu fiillerin yaratılmasında Allah'ın dahli yoktur.⁷³ Eş'ariler, bütün fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu, insanın ise kendisinde yaratılan bir irade ile fiili kesbettiğini söyler.⁷⁴ Selefiyye ise iradenin fiillerdeki etkisi konusunda tartışma yapmayı caiz görmeyip insanın Allah tarafından belirlenen bir düzene tabi olduğunu, ancak emir ve yasaklarla sorumlu olan bu insanın bazı işleri yapmaya da mecbur bırakılmadığını söyler. Mâtürîdilere gelirse, Allah'ın insana verdiği ve bir işi yapıp yapmamayı tercih edebildiği külli irade ve insanın yapmak ve yapmamaktan birini seçtiği cüz'i irade olmak üzere iki tür iradeden bahsederler.⁷⁵

Çâviş'e göre de insanın yükümlü olması ancak irade esasları tamamen var olduğunda mümkün olur. Çünkü yaptığı fiillerinde özgür olmayan kişinin yapıp

⁷² Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.75

⁷³ Kâdî Abdülcebbar, *Mu'tezile'de Din Usulü*, s.89, Bkz. Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi Şerhu'l Akâid*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, 1980, s.190-196

⁷⁴ Mustafa Said Yazıcıoğlu, "Fiil", *DİA*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1996, c. XIII, s.60-61, bkz. Ali Sami en-Neşşâr, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, (çev. Osman Tunç), İnsan Yayınları, İstanbul, 2016, c. II, s.259

⁷⁵ Mustafa Said Yazıcıoğlu, "Fiil", *DİA*, c. XIII, s. 62, bkz. Sâbûnî *Mâtürîdiyye Akâidi*, s. 129-133

etmelerinden sorumlu tutulması Yüce Yaratıcının adaletine sığmaz.⁷⁶ Ona göre Allah, insanda kuvvetler yaratarak birbirine zıt olan şeyleri elde etmemizi sağlamıştır. Ancak bu şeyleri elde etmemiz için gerekli olan sebeplerin uygun olması ve bu sebepleri ortadan kaldıracak olan engellerin bulunmaması gerekir. Yani fiiller hem insan iradesiyle hem de dış dünyadaki sebeplerin uygunluğuyla olur ki Allah'ın kudreti işte bu sebeplerdir.⁷⁷ Abdülaziz Çâviş bu konu hakkında şöyle demiştir:

“Bu dış sebepler, işlemek istediğimiz işleri yalnız başına tamamlamadığı gibi ona engel de olamaz. Bu sebepler iki karşılıklı işten birini işlememizin de sebebidir. Çünkü irade bir arzudur ki herhangi bir düşünceden yahut herhangi bir şeyi tasdikten doğar. Bu tasdik ise bizim isteğimize tabi değildir. Tersine dışarıdaki işlerin sonucu olarak bize gelmiş bir şeydir. Mesela dışarıdan hoşumuza gidecek bir şey gelir. Ondandır iradesiz olarak hoşlanır ve kendisine doğru gideriz. Yine hariçten bize kaçacağımız bir şey çatar. Zaruri olarak onu kötü görür ve kendisinden kaçırırız. Buna göre mümkünün iki şıkkından birini tercihimize sebep olan irademiz, şimdi gördüğümüz gibi dışarıdaki işlerle çevrilidir. Sonra bilindiği gibi dış sebepler, belirlenmiş bir tertip, zincirleme bir düzen üzerinde yürür ki onu tabiat kanunlarını koyan Yüce Yaratıcı takdir buyurmuştur. O halde bizim irademizin ve kazaya bitişik olan bu takdir edilmiş sebeplerin uygunluğu olmaksızın, tamam olmayan fiillerimizin oluşması ve gerçekleşmesi için, bu sebeplerin tam olarak bulunması zaruridir. Buna göre sınırlı, kaza ve takdir edilmiş olan bu sebeplere bağlı fiillerimiz de zaruri olarak sınırlı ve takdir edilmiştir. Bundan başka fiillerimiz irade gibi bedenimizin içindeki sebeplere de bağlıdır; tıpkı iradenin dış sebeplere bağlı olduğu gibi. Şu halde fiillerin, kendisiyle meydana geldiği o belirlenmiş düzen –ki bedeninin içinde ve dışında bulunan sebeplerin de düzenidir- işte Cenâb-ı Hakk'ın kulları için yazdığı kaza ve kader budur.”⁷⁸

Çâviş, insan fiillerinin ne yalnız insan iradesine ne de dış sebeplere bağlı olduğunu söyler. İnsanın iradesiyle yaptığı işler, bu iki şeyin var olmasıyla tamamlanmış olur. Aynı şekilde bedeninin içinde var olan sebepler (iç kuvvetler) de Allah tarafından yaratılmıştır. Yani ortaya çıkan iş insanın çalışıp kazanması sonucu olmakla birlikte Allah'ın yaratması ile olur. Çâviş, bu duruma çiftçi örneğini verir. Nasıl ki bir

⁷⁶ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.72

⁷⁷ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.73

⁷⁸ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.73

çiftçi toprağı sürüp içine tohumu atar, ancak bu tohumu filizlendirip kat kat arttıran Allah Teâlâ ise insanın fiillerinde de durum bu şekildedir.⁷⁹ İnsan çalışıp fiili kazanır ancak Allah o fiili yaratır.

Özetle Çâviş, her insanın sahip olması gereken şartları taşıdığı takdirde şeriatta var olan bütün hükümleri yerine getirmekle yükümlü olduğunu belirtir. Bu hükümleri yerine getirme konusunda kadın ve erkek arasında hiçbir fark olmadığı gibi bütün insanlar arasında da bu hükümlere uyma konusunda bir fark yoktur.⁸⁰ Bir örnek verecek olursak ne zengin fakirden daha az sorumlu, ne de fakirin üstünde bir hâkimiyete sahiptir. Yine Çâviş, bu hususlarda her insanın bireysel olarak sorumlu olduğunu – ki bundan farz-ı ayn olarak bahseder- ve vicdan hürriyeti sayesinde de kimsenin kimseye bir baskı yapamayacağını söyler. Bir kişinin dini mertebesi ne kadar yüksek olursa olsun asla başka bir kimseye Allah'ın rızasını garanti edemez veya bu rızayı asla kazanmayacağını söyleyemez.⁸¹ Dolayısıyla bu farz-ı ayn ve vicdan hürriyeti kişiyi şerefli bir seviyeye yükseltmiş böylece Allah'ın insanlar üzerinde baskıcı, zorlayıcı olarak bulunmadığı gerçeğini ortaya koymuş olur.

Fiillerin Şahsiliği Meselesi

Her insan yaptığı fiillerin sorumluluğunun bizzat kendisi alır. Hiç kimse kimsenin günahını veya sevabını taşımaz. Çâviş bu düşüneyi savunarak Hristiyanların iddia ettiği gibi yeni doğan bir çocuğun kendisinden önceki kişinin günahına sahip olmadığını, tamamen günahlardan uzak olarak doğduğunu ve dini tekliflerle yükümlü olacağı zamana kadar böyle pak kalacağını söyler.⁸² Böylece Allah'ın kulları için ne kadar adil olduğu da açıkça ortaya çıkmış olur.

Yine Çâviş bazı insanların, Allah'ın velisi olduğu düşüncesinden hareketle kendisini diğer insanlarla bir tutulmayıp işledikleri günahlardan dolayı ceza görmeyeceklerini iddia ettiklerini söyler. Hatta cehenneme gittiklerinde ateşten etkilenmeyeceklerini, oradaki azabın kendilerine tatlı geleceğini söylediklerini de ifade eder. Ancak Çâviş, her türlü insanın Allah'ın vaad ve tehdidi karşısında tamamen eşit

⁷⁹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.74

⁸⁰ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.28

⁸¹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.29

⁸² Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.31

olduğunu, bunların ayetlerle açıkça ortaya koyulduğunu böylece bu iddiada bulunanların hilelerinin ortaya çıktığını söylemektedir.⁸³

2. Tevekkül

Tevekkül, terim olarak hedefe ulaşmak için gerekli olan her türlü işi yaptıktan ve yapacak başka bir şey kalmadıktan sonra Allah'a dayanıp güvenerek sonrasını Allah'a havale etmektir.⁸⁴

Daha öncede bahsettiğimiz gibi Çâviş, insanın istediği işi gerçekleştirmek için çalışıp çabalaması gerektiğini, bununla birlikte bu fiillerin gerçekleşmesinin de bir takım illet ve sebeplere bağlı olduğunu söylemektedir. Kişinin, istediği fiilin gerçekleşmesi için gerekli olan o sınırsız sebeplerin kendi isteği doğrultusunda hazırlanması için Allah Teâlâ'ya dua etmesi gerekir. Çâviş'e göre tevekkülden kasıt tam da budur.⁸⁵ Kur'an-ı Kerim'de de *"Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık sen onları affet. Onlar için Allah'tan bağışlama dile. İş konusunda onlarla müşavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et, (ona dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever."*⁸⁶ âyetinde olduğu gibi birçok âyette tevekkülden bahsedilmiştir. Böylece insan çalışıp çabalar ancak sonra sonucu Allah'a bırakır. Yoksa kişi, sadece tembellik edip, istediği işlerin gerçekleşmesini bekleyerek tevekkül etmiş sayılmaz. Peygamber Efendimiz (s.a.v) 'de kendisine gelerek; "Ey Allah'ın Rasûlü! Devemi bağlayarak mı yoksa salıvererek mi Allah'a tevekkül edeyim" diye soran bir kişiye "Deveni bağla sonra Allah'a güven ve dayan." buyurmuştur.⁸⁷ Tüm bu ayet ve hadislerden anlaşılıyor ki insan elinden gelen her türlü gayreti gösterdikten sonra sonucu dua da ederek Allah'tan beklemelidir. Çâviş de eğer tevekkül tembellik etmek ve sadece dua ederek işlerinin gerçekleşmesini beklemek demek olsaydı Hz. Peygamber(s.a.v.)'in tüm hayatı boyunca bu kadar zahmeti kendisine seçer miydi diye sorar.

Yine Çâviş, insanların kendisine gizli kalan sebepleri bilemeyeceği için istediği işin olmaması, başarısızlık durumunda ümitsizliğe düşmeden gayrete devam etmeleri

⁸³ Çâviş, "Esraru'l Kur'ân", *Sebîlü'r-Reşâd*, 16 Cemaziye'l ahir 1339, c. XIX, Sayı 469, s.2-3

⁸⁴ Bkz. Mustafa Çağrı, "Tevekkül", *DİA*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2012, c. XXXXI

⁸⁵ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.76

⁸⁶ Âli İmrân 3/159

⁸⁷ Tirmizi, "Kıyamet", 60

gerektiğini söyler. Yüce Allah da Kur’ân-ı Kerîm’deki “*Ey oğullarım! Gidin Yûsuf’u ve kardeşini araştırın. Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kâfirler topluluğundan başkası Allah’ın rahmetinden ümidini kesmez.*”⁸⁸, “*Dedi ki: “Rabbinin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümit keser?”*”⁸⁹, “*Gevşemeyin, hüzünlenmeyin. Eğer (gerçekten) iman etmiş kimseler iseniz üstün olan sizlersiniz.*”⁹⁰ gibi âyetlerle insanların ümitsizlikten kaçınmasını gerektiğini söyler.

Abdulaziz Çâviş, mutasavvıfların bir kısmının bazı batıl inançlar ile insanları kandırıp dünya için çalışmalarına engel olduklarını, hatta iki hayatta da mutluluğunu sağlayacak olan doğru ilimleri öğrenmelerine engel olduklarını beyan eder. Müslümanlar arasında ıslah için yetişen kimselerin ise insanların bu yanlış fikirleri görmesi için çalıştıklarını ve bu yüzden de bulunduğu dönemde artık cebri düşüncelerin yok olduğunu ifade eder.⁹¹

C. DİĞER İLÂHİYYÂT BAHİSLERİ

1. Teklif-i Mâ Lâ Yutak

Bu konuda itikâdi mezheplerin düşüncelerinden kısaca bahsedelim:

Eş‘ariler, Allah’ın insana gücünün yettiğinden fazlasını yüklemesinin aklen caiz olduğunu, mülkünde dilediği gibi tasarruf edebileceğini söyler.⁹² Ancak Mâtürîdiler ve Mu‘tezile bunun aklen de dinen de caiz olamayacağını, bu durumun Allah’ın adalet, hikmet, kemâline aykırı olacağını söyler.⁹³ Çâviş de bu konuda Mâtürîdiler gibi düşünerek Allah’ın kimseye gücünün yetmeyeceği şeyi yüklemeyeceğini ifade etmiştir.⁹⁴

2. Hidâyet ve Dalâlet Konusuna Bakış

Ehl-i Sünnet’e göre hidâyet, Allah’ın hidâyeti seçen kişiyi hidâyete erdirmesi, dalâlet ise bu yolu seçen kişiyi sapkınlığa yöneltmesi demektir. Mu‘tezile ise hidâyete Allah’ın doğru yolu göstermesi olarak tanımlarken dalâletin de kulun sapıklığına

⁸⁸ Yûsuf 12/87

⁸⁹ Hicr 15/56

⁹⁰ Âli İmrân 3/139

⁹¹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.77

⁹² Sâbûnî *Mâtürîdiyye Akâidi* s. 137

⁹³ Mustafa Sinanoğlu, “Teklif”, *DİA*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2011, c. XXXX, s. 386, bkz. Sâbûnî *Mâtürîdiyye Akâidi* s. 137

⁹⁴ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.28

hükmetmesi olduğunu söyler.⁹⁵ Çâviş de Allah'ın âyetlerini bize indirdiğini ve bu âyetlerin, temiz kalpleri bir kat daha temizlediğini ancak kalpleri kararmış kimselerin ise bu ayetleri görmemek için, âyetlerden uzaklaşmak için ellerinden geleni yaptıklarını söyler. Böylece o, insanların yoldan çıktıkça Allah'ın da onları yoldan çıkardığını⁹⁶ söyleyerek dalâlet ve hidâyetin dayandığı meselenin bu olduğunu beyan eder.⁹⁷ Yoksa Allah kimseyi zorla hidâyete veya dalâlete erdirmez. Bu zaten ilahi adalete ters bir durumdur.

3. Ecel

Ecel, canlılar için Allah tarafından belirlenmiş olan yaşam süresinin sonu yani ölümdür.⁹⁸ Ehl-i Sünnet'e göre ecel bir olup o da Allah'ın kaza ve kaderiyle gerçekleşir. Bu yüzden ecel değişmez.⁹⁹ Ehl-i Sünnet, maktulün yine eceliyle öldüğünü söylerken¹⁰⁰ Mu'tezile âlimleri ise farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Ebu'l Huzeyl el-Allaf'a göre kişi nasıl ölürsün ölsün ömrünü tamamladığı yani eceli geldiği için ölmüştür. Bağdat Mutezilesi ise kişinin öldürülmemesi durumunda kesin olarak yaşayacağını savunur. Kâdî Abdülcebâr'da şayet kişi öldürülmez ise o kişinin ölmesinin de yaşamasının da ihtimal dâhilinde olduğunu belirtir.¹⁰¹

Abdulaziz Çâviş de Kur'ân'da, maktulün öldürülmesi durumunda ölümünün ecel ile olduğunu¹⁰² ve eceliyle olmadığını gösteren âyetler¹⁰³ bulunduğunu söyleyen bazı insanlar olduğunu belirtir. O, bu iddiada bulunan ve bu konuda te'vile başvuran kişilerin düşünmeden hareket ettiklerini söyler. Onların, maktulün eceliyle ölmediğine dair delil getirdikleri “*Allah, sizi önce topraktan, sonra da az bir sudan (meniden) yarattı. Sonra sizi (erkekli dişili) eşler yaptı. Allah'ın ilmine dayanmadan hiçbir dişi ne hamile kalır,*

⁹⁵ Sâbûnî *Mâtürîdiyye Akâidi*, s.154

⁹⁶ “Hani Mûsâ kavmine, “Ey kavmim! Allah'ın size gönderdiği peygamberi olduğumu bilip durduğunuz hâlde, niçin bana eziyet ediyorsunuz?” demişti. Onlar yoldan sapınca, Allah da kalplerini (doğru yoldan) saptırdı. Allah, fasıklar topluluğunu hidayete erdirmez.” Saff 61/5

⁹⁷ Çâviş, “Esraru'l Kur'ân”, *Sebîlü'r-Reşâd*, 8 Rebiü'l evvel 1337,c. XV, Sayı 382, s. 320

⁹⁸ Bekir, Topaloğlu, İlyas, Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.74

⁹⁹ Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi Şerhu'l Akâid*, s.222

¹⁰⁰ Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, s.150

¹⁰¹ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l Usûli'l Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, (çev. İlyas Çelebi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013, c. II, s. 736-740

¹⁰² Bkz. “Hiçbir ümmet, kendi ecelinin önüne geçemez, onu geciktiremez de.” Mü'minun 23/43

¹⁰³ Bkz. “Allah, sizi önce topraktan, sonra da az bir sudan (meniden) yarattı. Sonra sizi (erkekli dişili) eşler yaptı. Allah'ın ilmine dayanmadan hiçbir dişi ne hamile kalır, ne de doğurur. Herhangi bir kimseye uzun ömür verilmez yahut ömrü kısaltılmaz ki bu bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da yazılı) olmasın. Şüphesiz bu, Allah'a kolaydır.” Fatır 35/11

ne de doğurur. Herhangi bir kimseye uzun ömür verilmez yahut ömrü kısaltılmaz ki bu bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da yazılı) olmasın. Şüphesiz bu, Allah'a kolaydır.”¹⁰⁴ âyetinin sonundaki “...bu bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da yazılı) olmasın...” cümlesine baksalar zaten te'vile başvurmalarına gerek olmayacağını ifade eder. Çünkü âyetin bu son cümlesi ezeli ilmin, maktulün daha fazla yaşayamayacağını, zaten takdir etmiş olduğuna delildir. Çâviş, bu durumda ezeli hükmün, artık maktulün bu hayatta kalmamasına hükmettiğini ve hal böyle olunca artık bu kişinin eceliyle ölmediğini iddia etmenin bir mantığı olmadığını söyler.¹⁰⁵ Özetle Çâviş, kişinin öldürülmesinin de eceliyle olduğunu şayet öldürülmeseydi daha fazla yaşama ihtimalinin bulunmasının da ecelsiz öldüğüne delalet etmediğini ifade eder.

4. Taklid

Çaviş, kitap veya sünnetten bir nas bulunduğu takdirde onu terk ederek içtihat, taklit, te'vil veya bir mezhebin görüşünün kabul edilmesinin mümkün olmadığını belirtir.¹⁰⁶

Bu görüşüne delil olarak gösterdiği ayetlerde birisi de şudur:

*“Allah ve Resûlü bir iş hakkında hüküm verdikleri zaman, hiçbir mü'min erkek ve hiçbir mü'min kadın için kendi işleri konusunda tercih kullanma hakları yoktur. Kim Allah'a ve Resûlüne karşı gelirse, şüphesiz ki o apaçık bir şekilde sapmıştır.”*¹⁰⁷

Çaviş, aynı şekilde âyet ve hadislere bakmadan mezhep imamlarının görüşlerine körü körüne bağlanmayı yerer ve bu kimselerin taklit ettikleri adamların görüşlerine uymayan bir hadis gördükleri zaman sahihliğine önem vermediklerini söyleyerek bu tarz kişileri eleştirir.¹⁰⁸

II. NÜBÜVVÂT KONULARI

A. PEYGAMBERLERE İMAN

Peygamber kelimesi, Farsçada, “haber getiren” anlamına gelmektedir.¹⁰⁹ Peygamberlere iman, altı iman esasından biridir.¹¹⁰ Çâviş, insanlar arasında zulümler

¹⁰⁴ Fâtır 35/11

¹⁰⁵ Çâviş, “Esraru'l Kur'ân”, *Sebilü'r-Reşâd*, 3 Muharrem 1337, c. XV, Sayı 373, s.158

¹⁰⁶ Çâviş, “Esrârü'l Kur'ân”, *Sebilü'r-Reşâd*, 17 Rebiü'l- evvel 1343, c. XXIV, Sayı 621, s.355

¹⁰⁷ Ahzâb 33/36

¹⁰⁸ Çâviş, “Esrârü'l Kur'ân”, *Sebilü'r-Reşâd*, 17 Rebiü'l- evvel 1343, c. XXIV, Sayı 621, s.354

¹⁰⁹ Topaloğlu, Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.251

çoğalıp da canların ve malların güvenliği tehlikeye girmeye başladığı zaman, insanların bu vahim hallerini düzeltecek bir kurtarıcı beklemeye başladıklarını belirtir. İnsanlar arasında bu fitne ve kötülük çoğaldığı zaman Hikmet Sahibi Allah'ın toplumu uyaracak, yanlışlarını düzeltecek bir uyarıcı, bir peygamber gönderdiğini söyler. Bu peygamberlerinin amacının, yoldan çıkan bu ahlakı yola getirmek, yerlere düşmüş olan insan ruhlarını olması gerektiği yere yükseltmek, bozulan işleri düzeltmek olduğunu ifade eder. Ancak gönderilen peygamberlerden bazıları sınırlı milletlerin sınırlı dertlerini gidermek amacıyla gönderilmiştir. O, bir kısım peygamberin de insanları, hayvani arzu ve ihtiraslarından korumak amacıyla gönderildiğini söyler.¹¹¹ Çaviş, Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in peygamberliği, kendinden önce gönderilen diğer peygamberler gibi olmayıp bir kavim veya bir ümmete has olmadığını belirterek O'nun tüm insanlığa gönderilen bir peygamber olduğunu ifade eder.¹¹² O'nun peygamberliği her çağda ve kıyamete kadar sürecek olan bir bi'settir.

İslâm dini son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.) ile birlikte gönderilmiş bütün peygamberlere iman etmeyi emretmiştir. Birine bile iman etmemek küfür sayılmıştır. Çaviş, eski şeriatlara iman ve peygamberlerin bildirdiği faziletleri alma konusunda İslâm'ın, selim akla uygun olarak hareket ettiğini söyler. Dolayısıyla o da Müslümanların, bütün peygamberlere ve onların getirdiklerinin hak olduğuna inanmaları gerektiğini belirtir.¹¹³ Şu ayetler de bu durumu açıkça göstermektedir:

*“Deyin ki: ‘Biz Allah’a, bize indirilene (Kur’an’a), İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve Yakuboğullarına indirilene, Mûsâ ve İsa’ya verilen (Tevrat ve İncil) ile bütün diğer peygamberlere Rablerinden verilene iman ettik. Onlardan hiçbirini diğerinden ayırt etmeyiz ve biz ona teslim olmuş kimseleriz.”*¹¹⁴

“Şüphesiz, Allah’ı ve peygamberlerini inkâr edenler, Allah’a inanıp peygamberlerine inanmayarak ayırım yapmak isteyenler, ‘(Peygamberlerin) kimine

¹¹⁰ “Ebû Hureyre (r.a.) şöyle demiştir: Bir gün Rasûlullah (s.a.v.) meydanda oturuyordu. Yanına bir adam geldi ve:

- îmân nedir? diye sordu. Rasûlullah:

- îmân Allah 'a, meleklerine, Allah 'a kavuşmaya, peygamberlerine inanman; kezâlik (öldükten sonra) dirilmeye inanmandır, cevâbını verdi...“ Buhari, İman, 37, 43

¹¹¹ Çaviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.10

¹¹² Çaviş, “Kavmiyet ve Din”, *Sebîlü'r-Reşâd*, 7 Cemaziye'l-ahir 1333, c. XIII, Sayı 336, s.189

¹¹³ Çaviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.68

¹¹⁴ Bakara 2/136

inanırız, kimini inkâr ederiz” diyenler ve böylece bu ikisinin (imanla küfrün) arasında bir yol tutmak isteyenler var ya; işte onlar gerçekten kâfirlerdir. Biz de kâfirlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır. Allah’a ve peygamberlerine iman edenler ve onlardan hiçbirini diğerlerinden ayırmayanlara gelince, işte onlara Allah mükâfatlarını verecektir. Allah, çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.”¹¹⁵

1. Peygamberlerin Sıfatları

Peygamberlerin sahip olması gereken sıfatlar vardır ki bu sıfatlar şunlardır:

a. Sıdk

Sıdk, peygamberlerin doğru sözlü olması demektir. Çâviş, peygamberlerin tebliğ vazifesi sırasında hakkı batıl, batılı hak göstermesinin, güzele çirkin, çirkinde ise güzel demesinin mümkün olmadığını söyler.¹¹⁶

b. Emanet

Emanet, peygamberlerin güvenilir olması demektir. Çâviş, emanetin de peygamberlerin bir sıfatı olduğunu söylemiş, bu konuda ayrıntılı bir izaha girmemiştir.¹¹⁷ Fetânet sıfatı konusunda da durum aynıdır.

c. İsmet

Peygamberlerin günahattan korunmuş olması manasına gelir. Çâviş, peygamberlerin günahattan korunmuş olması konusunda Hz. Yusuf kıssasından yola çıkarak yorumda bulunmuştur. Hz. Yusuf’un, kardeşinin çantasına taşı koyarak kardeşini alıkoymasına meselesinde bazı tefsircilerin, o sırada Hz. Yusuf’un ilahi vahye mazhar olmuş bir nebi olduğunu düşündükleri için te’vil yoluna gittiklerini ancak o sırada Hz. Yusuf’un peygamberlik mevkiine yükselmediğini söyler.¹¹⁸ Böylece Çâviş, peygamberlerin ismet sıfatına sahip olduğunu ve Hz. Yusuf’un o sırada nebi olmadığı için bu sıfata zarar gelmediğini belirtmek istemiştir.

¹¹⁵ Nisâ 4/150-152

¹¹⁶ Çâviş, “Esrâru’l Kur’ân”, *Sebilü’r-Reşâd*, 16 Safer 1337, c. XV, Sayı 379, s.280

¹¹⁷ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.184

¹¹⁸ Çâviş, “Esrâru’l Kur’ân”, *Sebilü’r-Reşâd*, 12 Cemaziye’l evvel 1338, c. XVIII, Sayı 461, s.217-218

d. Tebliğ

Kelime olarak bir haber veya mesajı ulaştırma anlamına gelir.¹¹⁹

Bütün peygamberler Allah'tan aldıkları mesajları eksiksiz bir şekilde insanlara ulaştırmışlardır. Çâviş, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in de tebliğ süresi boyunca çektiği bütün cefa ve sıkıntılara rağmen yılmayıp bu görevini ifa ettiğini, insanların dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamak için gece gündüz çalıştığını, bu görevi yerine getirirken hiç yılgınlık göstermediğini, söyler.¹²⁰

2. Mucize Meselesi

Terim olarak, peygamberlik iddiasında bulunan kişi tarafından gösterilen ve insanları benzerini yapmaktan aciz bırakan olağanüstü olaylardır.¹²¹ Mucize, peygamberlerin eli ile gerçekleşse de aslında Allah'ın fiilidir. Çâviş de peygamberlerin bir insan olduğunu ve mucizenin Allah'ın eli ile gerçekleştiğini söyler. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de de Yüce Allah:

“... De ki: “Mucizeler ancak Allah katındadır...”¹²² buyurarak mucizenin kendi fiili olduğunu açıkça ortaya koymuştur.

Abdulaziz Çâviş mucize konusunda çoğunlukla mucizenin iman etme hususunda gerekli olup olmaması meselesi üzerinde durmuştur. O insanların Allah'ı bilme konusunda yeryüzündeki yaratılmış her türlü şey üzerinde düşünerek bilmeleri gerektiğini ve O'na iman ve O'nu bilme hususunda mucizeye değil, akla dayanmanın gerekli olduğunu ifade eder. Yine o, peygamberlerin peygamber olduklarının ispatının da mucizeler ile olmadığını söyler.¹²³ O, İslâm'ın da mucize isteğinde bulunanları eleştirdiğini, Kur'ân'dan başka olağanüstü şey olamayacağını bildirir. Çünkü Kur'ân öyle bir kitaptır ki hiç kimse onun bir benzerini bile bir araya getirememiştir. Yine Çâviş, eğer inanma hususunda mucize yeterli olsaydı eskiden gelmiş olan hiçbir ümmetin imandan ayrılmaması gerektiğini ifade eder.¹²⁴ Çünkü bazı katı kalpliler mucize görseler bile inanmama yolunu seçiyorlardı. Zaten Yüce Allah da “Kendilerine

¹¹⁹ Topaloğlu, Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.310

¹²⁰ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.25

¹²¹ Topaloğlu, Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.220

¹²² En'âm 6/109

¹²³ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.26

¹²⁴ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.27

okunan kitabı sana indirmiş olmamız onlara yetmedi mi? Şüphesiz bunda inanan bir kavim için bir rahmet ve bir öğüt vardır."¹²⁵ buyurarak Kur'an'ın zaten bir mucize olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla Çâviş, müşriklerin mucize taleplerinin Allah tarafından reddedilmesinin, eskiden beri bu taleplerde bulunanların mucizeleri gördükleri halde hala inanmayıp bunların sihir vb. olarak görmeleri olduğunu söylemektedir.

Ayrıca O, bu olağanüstü hallerin çeşitli olduğunu söyleyerek bir kısmının peygamberler eliyle bir kısmı sihirbazların eliyle bir kısmı da ruhani riyazet ile meşgul olanların eliyle gerçekleşebildiğini söyler. Bundan dolayı, peygamberliği ispat için ortaya konan mucizelerin mucib-i şek olması ihtimali olduğunu söylemektedir.¹²⁶

B. KİTAPLARA İMAN

1. Kitaplara İmanın Gerekliliği

Allah kullarını doğru yola sevk etmek için peygamberleri aracılığıyla bazı ilahi kitaplar göndermiştir. Kitaplara iman da tıpkı Allah'a ve meleklerine iman gibi zaruridir:

*"Ey iman edenler! Allah'a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr ederse, derin bir sapıklığa düşmüş olur."*¹²⁷

Bu İlahi kitaplardan bazıları günümüze ulaşamamıştır. Bazıları ise (İncil ve Tevrat gibi) içeriği değiştirilmiş bir halde bulunmaktadır. Müslümanlar bu tahrif edilmiş kitapların şu anki hallerine değil, Allah tarafından indirilmiş ve hiç bozulmamış olan ilk hallerine inanır.

2. İlahi Kitaplar

Suhuf, "kâğıt" anlamına gelmektedir ve Allah'ın önceki peygamberlere gönderdiği kutsal metinleri ifade etmek için kullanılmıştır.¹²⁸ "Yazı, kitap" anlamına gelen Zebur ise Hz. Davud'a indirilmiş olan ilahi kitabın adıdır.¹²⁹ Tevrat ise "kanun,

¹²⁵ Ankebût 29/51

¹²⁶ Çâviş, "Esrârü'l Kur'ân", *Sebîlü'r-Reşâd*, 10 Rebiu'l-evvel 1343, c. XXIV, Sayı 620, s.337

¹²⁷ Nisâ 4/136

¹²⁸ Ömer Dumlu, "Suhuf", *DİA*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2009, c. XXXVII, s. 477

¹²⁹ İlyas Çelebi, *İslâm'ın İnanç Esasları*, İsam Yayınları, İstanbul, 2010, s.100

şeriat, ittifak” anlamına gelip Hz. Musa’ya indirilen ilahi kitaptır.¹³⁰ Ayrıca tekvin, çıkış, levililer, sayılar, tesniye olmak üzere 5 bölümden oluşmaktadır.¹³¹ İncil, “iyi haber, müjde” anlamlarında olup Hz. İsa’ya indirilmiş olan İlahi kitaptır. Azizler tarafından yazılan Matta, Markos, Luka, Yuhanna İncillerinden oluşur.¹³²

Çâviş, Ehl-i Kitab’ın ellerindeki kitapları, Hz. İsa’dan önceki peygamberlerin lisanı üzerine gelenler ve Hz. İsa’dan sonra ilham ile yazılanlar olmak üzere iki kısma ayırdıklarını söyler. İlk kısma ahd-i kadim, ikinci kısma ise ahd-i cedîd demişlerdir. Çaviş ehli kitabın, bu ilahi kitaplar bazıları hususunda ittifak bazılarında ise ihtilaf ettiğini açıklar ve bu kitaplardan dördüne (ki bunlar Matta, Markos, Yuhanna ve Luka incilleridir) İncil ismi verildiğini söyler.¹³³ Aynı zamanda Çâviş gerek Tevrat’ın gerekse İncil’in tahrif olduğunu ifade eder.¹³⁴

Çâviş, tıpkı Hristiyanlıkta olduğu gibi Yahudilikte de dine ve kitaba sokulan bid’atlerin var olduğunu söylemektedir. Yahudi hahamlarıyla, havarilere nispet olunan kitapların, Allah tarafından vahyolmadığı için tevhid dini olan İbrahim dinine ve Allah’ın yüce zatı ile nebi ve resuller hakkında seçtiği sıfatlara uygun olan kısımlarından başkasına inanmanın vacip olmadığını söyler.¹³⁵ Yani Çâviş, tahrif olmuş bile olsalar ilahi kitapların, içlerinde tevhid inancına ters düşmeyen dokunulmamış kısımları da olabileceğini ve bu kısımların dışında kalan yerlere imanın vacip olmadığını kastetmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm ise Allah tarafından Cebrail (a.s) vasıtasıyla mahiyeti bilinmeyen bir şekilde Hz. Muhammed (s.a.v.)’e indirilen, mushaflarda yazılmış, tevatür yoluyla nakledilmiş olan, okunmasıyla ibadet edilen, insanların bir benzerini getirmekten aciz kaldığı ilahi kelimedir.¹³⁶ Kur’ân-ı Kerîm günümüze kadar hiçbir değişikliğe uğramadan gelmiştir ve kıyamete kadar da değişikliğe uğramayacak olan tek ilahi kitaptır.

¹³⁰ Topaloğlu, Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.325

¹³¹ Çelebi, *İslâm’ın İnanç Esasları*, s.100

¹³² Çelebi, *İslam’ın İnanç Esasları*, s.101

¹³³ Çâviş, , “Esrârü’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, 21 Receb 1339, c. XIX, Sayı 474, s.51

¹³⁴ Çâviş, “Esrârü’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, 7 Şaban 1339, c. XIX, Sayı 476, s.71

¹³⁵ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.68

¹³⁶ Topaloğlu, Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.191

Çâviş, Kur'an âyetlerinin, belli bir olay neticesinde nâzil olduğunu ve bu âyetlere Yahudi, Hristiyan ve müşrikler olmak üzere pek çok kişinin muhatap bulunduğunu belirtir. Dolayısıyla muhatap kitle arasında rahip, hatip, şair veya alt tabakadan pek çok kişi bulunuyordu. Bu yüzden Çâviş, Efendimiz (s.a.v.)'in de, etrafında bulunan kişileri en güzel tarzda dine davet ettiğini belirtir. Zaten Kur'an-ı Kerim'de muhataplarına karşı müthiş bir belagat göstermektedir. Çâviş, kalplerinde bir hastalık bulunan kişilerin bu manayı anlayamadıklarını ve Kur'an'daki tekrarları eleştirdiklerini veya âyetler arasında zıtlık bulunduğunu söylediklerini ifade eder. Çâviş bu türlü kişileri eleştirerek, her insana hitabın farklı olması gerektiğini, her insanın akıl ve idrakinin aynı seviyede olmadığını ve bu tür iddialarda bulunan kişilerin tüm ayetleri tek mizanla vezn ettiklerini belirtir.¹³⁷ Dolayısıyla Çâviş, gerek Peygamber Efendimiz (s.a.v.) gerekse Yüce Allah'ın, insanların seviye ve durumlarına göre hitaplarda bulunduğunu söyler.

a. Kur'ân'ın nüzulü ve muhdes oluşu

Çâviş, Kur'ân âyetlerinin, peygamberlerin kalbine doğrudan doğruya ilham edildiğini söyler. O bu açıdan vahyin, Allah'ın peygamberler vasıtasıyla, tebliğ etmek istediği emir ve hükümlerin peygamberlere ilham edilmesi demek olduğunu belirtir. Kur'an'ı Kerim'in muhdes olup olmaması meselesine gelince bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır:

Mu'tezile, Kur'an da dâhil olmak üzere Allah'ın bütün söz ve kitaplarının muhdes olduğunu söyler.¹³⁸ Ahmet b. Hanbel ve Selefî âlimlerin büyük çoğunluğu ise hem mushaflarda yazılmış olan hem de dil ile telaffuz edilen kelâmın mahlûk olmadığını dolayısıyla Kur'an'ın da Allah'ın kelâmı olduğunu ve kadim olduğunu savunur.¹³⁹ İmam Mâturîdî ve İmam Eş'arî'nin de bulunduğu Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğunluğu ise lafzi ve nefsi kelâm ayırımına giderek, lafizlerden soyutlanmış olan mananın kadim olduğunu, Kur'an'ın harf ve seslerden oluşan lafizlerinin ise hâdis yani

¹³⁷ Çâviş, , "Hristiyanlık Nazarında İslam", *Sebilü'r-Reşâd*, 17 Muharrem 1337, c. XV, Sayı 375, s.206

¹³⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Mu'tezile'de Din Usulü*, s.67

¹³⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'an", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, c. XV, s.373, ayrıca bkz. Ebu Muhammed Rüküddin Ubeydullah es-Semerkandi "el-Akîdetü'r-Rükniyye fi şerhi la ilahe illallah Muhammedün Resulullah", Yayına Hazırlayan Mustafa Sinanoğlu, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2008, s.67-70

mahlûk olduğunu söyler.¹⁴⁰Abdulaziz Çâviş bu görüşü benimseyerek ise ister peygamberler, isterse diğer insanların lisanıyla olsun, lisan ile okunan bütün âyetlerin hâdis olduğunu belirtir.¹⁴¹ Dolayısıyla o, mushafın içerdiği hududun ve Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in tilavet ettiği âyetlerin muhdes olduğunu söyler. Aynı şekilde Kur'ân'ın da bunları muhdes olarak nitelendirdiğini belirtir.¹⁴²

b. Kur'ân'ın cem'i

Çâviş, Kur'ân'ın cem'i konusunu iki hususta toplar:

Kur'ân'ın tilavet olarak cem'i ve kitabeten cem'i.

Çâviş, Kur'ân'ın tilâveten cem'inde asla şüphe olmayacağını ki, Kur'ân'ın, sahabenin birçoğu tarafından ezbere bilindiğini ve mütevâtir olarak bu zamana kadar geldiğini belirtir. Âyetlerin ve surelerin sıralaması mevzuunda da Peygamber Efendimiz'in âyet nazil oldukça bunları sahabeye bildirdiğini ve onların da derhal bu âyet ve sureleri düzenlediğini söyler.¹⁴³

Kuran'ın kitâbeten cem'ine gelince, Çâviş de Efendimiz (s.a.v.) zamanında hurma dallarına, taşlara yazıldığını ve Hz. Ebûbekir döneminde toplatılıp, Hz. Osman döneminde çoğaltıldığını beyan eder.¹⁴⁴

c. Âyetlerin tertibi meselesi

Çâviş, âyetlerin surelerdeki sırasının tevfiik-i nebevi ile olduğunu söyler. Aynı şekilde o, surelerin tertip ve tayini konusunun tevfiik-i nebevi suretiyle olmayıp Hz. Ebubekir'in hilafeti döneminde sahabenin içtihadıyla olduğunu belirtir.¹⁴⁵ Kısacası Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, âyetler nâzil olur olmaz hangi surede yer aldığını hemen sahabeye bildirmiş olduğunu söylemektedir.

¹⁴⁰ Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, s. 76-77, Bkz, Tefvik Yücedoğru, *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllab ve Küllabiye Mezhebi*, Emin Yayınları, Bursa, 2006, s. 80-95, Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", c. XV, s.374

¹⁴¹ Konuyla ilgili bkz. Nureddin es- Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, s.75-78, Abdülaziz Çâviş, "*Tefsiru Kur'an-ı Kerim*" *Sebilü'r-Reşâd*, 27 Receb 1333, c. XIV, sayı 342, s. 25,

¹⁴² Çâviş, "Esrâru'l Kur'an", *Sebilü'r-Reşâd*, 18 Şevval 1339, c. XIX, Sayı 485, s. 178

¹⁴³ Çâviş, "Tefsiru Kur'ân-ı Kerim", *Sebilü'r-Reşâd*, 11 Şaban 1333, c. XIV, Sayı 343, s. 33.

¹⁴⁴ Çâviş, "Tefsiru Kur'ân-ı Kerim", *Sebilü'r-Reşâd*, 25 Şaban 1333, c. XIV, Sayı 344, s. 41.

¹⁴⁵ Abdülaziz Çâviş, "Tefsiru Kur'ân-ı Kerim", *Sebilü'r-Reşâd*, 25 Şaban 1333, c. XIV, Sayı 344, s. 42.

d. Nesh

Çâviş, neshin Allah'ın gerçek maslahatı bilmediği için bir hüküm verip de sonradan başka bir hükümle değiştirmesi demek olmadığını dolayısıyla Yahudiler ve diğer milletlerin anladığı gibi Allah'ın bir şeyin hakikatini bilmemesi veyahut sonradan bilmesi gibi bir durumun söz konusu olmadığını söyler. Yani, Müslümanlara göre neshin, Allah bazı sebeplerden dolayı bir ümmeti mükellef tutmak için bir hüküm verip de o sebepler ortadan kalkıp da yeni sebepler var olunca o hükmü nesh ederek başka bir hüküm farz kılması demek olduğunu ifade eder. Bu durumun da bir maslahata dayandığını belirtir.¹⁴⁶ Özetle Çâviş, neshi kabul ederek bunun bir maslahata dayandığını bildirir.

e. Hurûf-ı mukattaa

Hurûf-ı mukattaa hakkında İslam âlimleri farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bazıları bu harflere mana verirken bazıları da manasının bilinemeyeceğini söyler. Örneğin selef âlimleri bu harflerin müteşâbihattan olduğunu söyleyerek mananın yalnızca Allah Teâlâ tarafından bilineceğini söylerler.¹⁴⁷

Çâviş bu harflerin anlamları konusunda konuşmaktan ziyade, hurûf-ı mukattaa'nın hikmeti üzerinde durmuştur. Ona göre, insanlar işittikleri bu harfleri anlamayınca araştırmaya ve devamında gelen âyetleri anlamaya çalışır da kendisi üstünde bir tesiri olur.¹⁴⁸ Dolayısıyla daha önce âyetler hakkında hiçbir ilgi ve alakası olmayan bir insan bu harflerin vasıtasıyla âyetleri daha dikkatli dinlemeye başlar.

f. Muhkem-müteşâbih âyetler ve te'vil meselesi

Kur'ân-ı Kerîm'de bazı âyetler muhkem bazıları ise müteşâbihtir. Çâviş, muhkem âyetlerin, manaya delaletlerinin sarîh ve kesin olup şeriatın kastedilen amaca uygun olduğunu söyler. Bu âyetlerin, kitabın esası olduğunu ve bunlara imanın zaruri olduğunu ifade eder. Müteşâbih âyetlerin ise derinlemesine incelenip sahîh akla aykırı olanları, ilimde ileri olanların te'vil etmesi gerektiğini ifade eder.¹⁴⁹

¹⁴⁶Çâviş, "Esrâru'l Kur'ân", *Sebîlü'r-Reşâd*, 17 Muharrem 1337, c. XV, Sayı 375, s.199

¹⁴⁷Ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Duman, Mustafa Altundağ, "Hurûf-ı Mukattaa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1998, c. XVIII, s.401-408

¹⁴⁸Çâviş, "Esrâru'l Kur'ân", *Sebîlü'r-Reşâd*, 24 Muharrem 1337, c. XV, Sayı 376, s.213

¹⁴⁹Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.53

Çâviş, şeriatın usul ve hükümlerinde zahiri aklın hükmüne aykırı bir şey görülürse akla ve sahih nazara dayanmanın vacip olduğunu beyan eder. Ancak cahiller, sanat, ticaret gibi işlerle meşgul olan kişilerin ve te'vil, inceleme gibi işler ile uğraşmaya vakti olmayan kimselerin bilmedikleri konuda tefviz-i iltizam olması gerektiğini söyler.¹⁵⁰ Ancak bu konuda araştırma yapabilecek olan kişilerin, o konuyu sahih akla uygun olacak şekilde te'vil edebileceklerini de eklemektedir. Çâviş, bu kişilerin selefin yaptığı gibi konunun gerçeğini, hakikatini Allah'a havale etmelerinin de mümkün olduğunu, ancak bu durumun gerçeğe aykırı olduğunu ifade eder. Çünkü hak birdir ve çoğalmaz. İslâm'ın insanı, sahih nazarla ulaşacağı şeyleri almakla yükümlü tuttuğunu böylece fitratın gereği olarak te'vilden başka harekette bulunmayacaklarını söyler.¹⁵¹ Dolayısıyla Çâviş, âvamın değil de bu konuda araştırma yapabilecek yetkin kişilerin te'vil yapabileceklerini savunur.

III. SEM'İYYÂT KONULARI

Çâviş, "gaybiyyât" da denilen bu alanın, insan tarafından aklen mahiyetinin anlaşılamayacağı, ne varlığını ispat ne de nefyedileceğini söyler. Cennet, cehennem, kabir, mizan gibi mevzuların yer aldığı bu alanın, insan tarafından mantık ile idrak edilemeyeceğini, bunları bilmemizin tek yolunun Kur'ân-ı Kerîm ve Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in sözleri olduğunu ifade eder.¹⁵² Ancak kendisinin bu alandaki her konu ile ilgili ayrıntılı görüşü bulunmamaktadır.

A. AHİRETE İMAN

Ahret, dünya hayatından sonra başlayıp de ebedi olarak devam edecek olan ölüm sonrası hayata denir.¹⁵³ Müslümanın iman etmesi gereken diğer bir husus da ahirete imandır. Kur'ân-ı Kerîm'de ahirete iman ile ilgili pek çok âyet bulunmaktadır:

“Şüphesiz, inananlar (Müslümanlar) ile Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiülerden (her bir grubun kendi şeriatında) “Allah'a ve ahiret gününe inanan ve salih ameller işleyenler için Rableri katında mükâfat vardır; onlar korkuya uğramayacaklar, mahzun da olmayacaklardır” (diye hükmedilmiştir).”¹⁵⁴

¹⁵⁰ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.52

¹⁵¹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.53

¹⁵² Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.59

¹⁵³ Topaloğlu, Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.19

¹⁵⁴ Bakara 2/62

*“Ey iman edenler! Allah’a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Kim Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr ederse, derin bir sapıklığa düşmüş olur.”*¹⁵⁵

Çâviş, ahiret gününe imanın, İslâm inançlarının en önemlilerinden olduğunu söyler.¹⁵⁶ Çünkü zerre miktarı da olsa hayır ve şerrin karşılık bulacağını, tüm fiillerinin Allah huzurunda hesaba çekileceğini bilen insan kendisini felakete sürükleyecek işlerden kaçınmaya çalışır. İnsanlardan bazıları yeniden dirilmenin imkânsız olduğunu düşünerek ahirete inanmama yolunu seçmişlerdir. Oysaki Allah, pek çok âyet ile yeniden yaratmanın kendisi için imkânsız olmadığını söylemektedir:

*“Yazılı kâğıt tomarlarının dürülmesi gibi göğü düreceğimiz günü düşün. Başlangıçta ilk yaratmayı nasıl yaptıysak, -üzerimize aldığımız bir vaad olarak- onu yine yapacağız. Biz bunu muhakkak yapacağız.”*¹⁵⁷

*“Gökleri ve yeri yaratan Allah’ın, onların benzerini yaratmaya gücü yetmez mi? Evet yeter. O, hakkıyla yaratandır, hakkıyla bilendir. Bir şeyi dilediği zaman, O’nun emri o şeye ancak “Ol!” demektir. O da hemen oluverir. Her şeyin hükümranlığı elinde olan Allah’ın şanı yücedir! Siz yalnız O’na döndürüleceksiniz.”*¹⁵⁸

Cennet Hakkındaki Görüşleri

Çâviş bu konuda daha çok “cennet” kelimesinin ifade ettiği ve müminlere verilecek olan “bahçeler” lafzı ile bu dünyadaki mi yoksa ahiretteki “bahçelerin” mi kastedildiği mevzusu üzerinde durmaktadır.

*“İman edip salih ameller işleyenlere, kendileri için; içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele. Cennetlerin meyvelerinden kendilerine her rızık verilişinde, “Bu (tıpkı) daha önce (dünyada iken) bize verilen rızık!” diyecekler. Hâlbuki bu rızık onlara (dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için orada tertemiz eşler de vardır. Onlar orada ebedî kalacaklardır.”*¹⁵⁹ Çâviş, bu âyette olduğu gibi pek çok ayette geçen “cennetler”(cennât) kelimesinin pek çok müfessir tarafından ahirette mü’minler için hazırlanacak olan “bahçeler” olarak algılandığını belirtir. Ancak

¹⁵⁵ Nisâ 4/136

¹⁵⁶ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.91

¹⁵⁷ Enbiya 21/104

¹⁵⁸ Yasin 36/83

¹⁵⁹ Bakara 2/25

o, bu lafzın aynı zamanda dünyada var olan bahçeleri de içerisine aldığını söyler.¹⁶⁰ O bu konuda ki düşüncesine de şu âyeti örnek verir:

*“Ölü toprak onlar için bir delildir. Biz, onu diriltir ve ondan taneler çıkarırız da onlardan yerler. Meyvelerinden yesinler diye biz orada hurmalıklar, üzüm bağları var ettik ve içlerinde pınarlar fışkırttık. Bunları onların elleri yapmış değildir. Hâlâ şükretmeyecekler mi?”*¹⁶¹ ayetinde geçen “cennât” lafzı ile dünyadaki bahçelerden bahsedildiğini böylece bu kelimenin hem dünya hem ahiretteki “bahçeler” anlamında kullanıldığını belirtir.

¹⁶⁰ Çâviş, “Esraru'l Kur'ân” *Sebîlür-Reşâd*, 8 Şaban 1337, c. XVI, Sayı 412-13, s. 197

¹⁶¹ Yasin 36/33-35

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ABDULAZİZ ÇÂVİŞ'İN SON DÖNEM TARTIŞMALI
KONULAR VE DİĞER MESELELERE BAKIŞI

I. DİN VE İSLÂM

A. DİN KONUSUNA BAKIŞI

İnsanoğlunun, doğru yolu bulmak, iyi ve kötüyü birbirinden ayırmak için akıl nimetiyle yaratılmış olmasına rağmen nefsi(hayvani) bir yönü de vardır ki bu yön, insanın o yüce akıl nimetini görmezden gelerek tamamen istek ve arzularına göre yaşamasına sebep olur. Böylece insanlık tarihinin başından beri süre gelen zulüm, haksızlık, adaletsizlik yaygınlaşarak hak ve hukuk denilen kavramları ortadan kaldırır. Geçmiş devirlere bakıldığında her devirde güçlünün zayıfı ezdiği, ahlaksızlığın yaygınlaştığı, putperestliğin hâkim olduğu, insanların zevk ve sefaya dalıp da insani değerleri yok saydığı görülür. Böyle dönemlerde Allah (c.c) insanları Hak dine çağırır, toplumu ıslah etsin, insanları doğru yola ulaştırın diye seçtiği elçilerini gönderir. Böylece insanın bu kötü yönleri din sayesinde iyileştirilir. Çâviş, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in getirdiği bu dinin, Yaratıcıyı birlediğini, şirkin her türlüünü ortadan kaldırdığını, ahlakı düzelterek hayatın her alanında insanların işlerini belli bir düzene soktuğunu, ümmeti ifrat ve tefritten uzak mutedil bir yola götürdüğünü, asla güç teklifler ile onları ezmediğini söyler.¹⁶²

Aslında bu din duygusu insanda yaratılıştan itibaren var olan bir duygudur.¹⁶³ İnsanlar ister hak ister batıl olsun bir dine bağlanmaya ihtiyaç duymuşlardır. İslâmiyet öncesi Arap toplumuna baktığımız zaman da görmekteyiz ki Mecusiler, Yahudiler, Hristiyanlar, putperestler olmak üzere insanlar bir yaratıcıya inanma eğilimindedirler. Tam da böyle bir zamanda Yüce Allah Hz. Muhammed (s.a.v.) aracılığıyla insanları İslâm dinine davet etmiştir. Çâviş de İslam şeriatının yolunun, Allah'ı ibadet edilmeye layık tek İlah görmek ve O'nu yaratılmışların her türlü özelliğinden uzak tutmak olduğunu söyler. İnsanın da her türlü dış etkilerden uzak olduğu takdirde yani bir takım telkinler ile delaletle saptırılmadığı zaman fitratının bu yolu seçeceğini ve bundan başka bir yola gitmesinin imkânının olmadığını belirtir.¹⁶⁴ Böylece insan fitratının gereği olarak âlemi yaratan, ona düzen veren ve hiçbir şekilde yaratılmışlara benzemeyen bir Yaratıcının varlığını kabul eder.

¹⁶² Abdülaziz Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.16

¹⁶³ Bkz. Tevfik Yücedoğru, *Din, İman ve İslam'a Dair*, Emin Yayınları, Bursa, 2012, s.26-29

¹⁶⁴ Çâviş, "Müslümanlık Dini Fitridir", *Sebilü'r-Reşâd*, 17 Cemaziye'l-ahir 1337, c. XVI, Sayı 398-399, s.86

B.İSLÂM VE İNSAN HAYATINA ETKİLERİ

İslâm, sözlükte : “kurtuluşa ermek, boyun eğmek, teslim olmak, barış yapmak” anlamlarına gelir.¹⁶⁵ Çâviş de İslâm’ın, “bir şeyden yüz çevirmek, onu terk etmek ” olduğunu söyler. Böylece Hz. Muhammed (s.a.v.)’in getirdiği İslâm dini de putlardan ve kitap ehlinin taptığı diğer şeylerden yüz çevirmek ve yönünü yalnızca Hakk’a dönerek O’na yönelmektir. Bu nedenle Çâviş, Müslümanların geleneğinde, teriminde ve Kur’ân’ın dilinde “İslâm” ve “tevhid” sözcüklerinin aynı manaya geldiğini söyler. Böylece İslam, sadece Hz. Muhammed (s.a.v.)’in değil, bütün peygamberlerin peygamberliklerinin konusu olan İlahi din olarak ortaya çıkıyor.¹⁶⁶ Kur’ân-ı Kerîm’deki, “Şüphesiz Allah katında din İslâm’dır...”¹⁶⁷, “İbrahim, ne Yahudi idi, ne de Hıristiyan. Fakat o, hanif (Allah’ı bir tanıyan, hakka yönelen) bir müslümandı. Allah’a ortak koşanlardan da değildi.”¹⁶⁸, “İbrahim, bunu kendi oğullarına da vasiyet etti, Yakub da öyle: “Oğullarım! Allah, sizin için bu dini (İslâm’ı) seçti. Siz de ancak müslümanlar olarak ölün” dedi.”¹⁶⁹ âyetlerine bakıldığında da bu görülmektedir. Zaten İslâm, insanlar arasındaki farkları kaldırarak kimsenin kimseye üstünlüğünü kabul etmedi¹⁷⁰ Böylece insanlar arasında barışı da sağladı. Sadece Müslümanların kendi aralarındaki hak, hukuku ve güvenliğini değil, diğer insanların da güvenliğini sağladı. Hatta o kadar ki, aynı dine mensup olmalarına rağmen mezhep farkından dolayı zulüm ve işkence gören insanlar Müslüman hâkimiyetinde olan yerlerde hiçbir sıkıntıya uğramadan rahatça yaşadılar. Dolayısıyla İslâm insanların hayatının her anını düzenleyen gerek maddi gerek manevi dünyasına en iyi gelecek olan dinin adı oldu.

Çâviş, insanların akıl ve ruhlarının, eğilimlerinin tıpkı yüzleri gibi farklı farklı olduğunu söyler. Tıbbi hastalıkların bir ilaç ile tedavi edilmesinin mümkün olmadığı gibi bu ruhi hastalılar da bir yöntemle tedavi edilemez. Mesela bazı insanlar kendilerine verilen nimet ile azarken bazıları ise fakirlikten dolayı isyana girer. Bazıları şöhret ve şereftan başkasına meyil etmezken bazıları şeref görür görmez azar. Amacı bütün insanların ruhani hastalıklarını gidermek olan İslâm da tek bir yöntemi tabii ki

¹⁶⁵ Topaloğlu, Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.161

¹⁶⁶ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.13-14

¹⁶⁷ Âli İmrân 3/19

¹⁶⁸ Âli İmrân 3/67

¹⁶⁹ Bakara 2/132

¹⁷⁰ Bkz, “Ey insanlar! Şüphesiz Allah katında en değerli olanınız, O’na karşı gelmekten en çok sakınmanızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır.” Hucurât 49/13

kullanmaz. İslâm bu gibi pek çok ruhi hastalığı gidermek için gelmiştir.¹⁷¹ Çünkü o hastalıklar insanlarda durmaya devam ettikçe fertler ve toplumlar için mutluluk hayal olur.

Çâviş'in yazılarına bakıldığında çoğunlukla İslâm'ın insana ve topluma olan faydalarından, toplum üzerindeki etkisinden ve Batılıların İslam'a olan eleştirilerinin boş oluşundan önemle bahsettiği görülmektedir.

Müslümanlık

Çâviş, Müslümanlığın insanlar ve topluma getirdiği üst düzey konumdan bahsederek fikir hayatına etkilerinden çokça bahsetmiştir. Özellikle Batılıların İslâm hakkında sordukları sorulara ve onların eleştirilerine cevap vermeye çalışmıştır. Malumdur ki Batı medeniyeti sürekli olarak bir İslâm düşmanlığı peşindedir. İslâm'ı en ince ayrıntısına kadar inceleyerek herhangi bir konu üzerinden eleştirmek için çalışıp durmuştur. Ancak Hz. Peygamber (s.a.v.)'in geldiği devirden itibaren İslâm, insanlık üzerinde büyük bir etkide bulunarak onları şerefli bir mevkiye yükseltti. Zira Araplar İslâm'dan önce sürekli olarak kavga halindeydi. Aralarında gerek kanun olarak gerekse tarım, bilim gibi konularda bir birlik yoktu. Ancak tevhid esasının yerleşmesiyle beraber, bu ayrılık yerini din kardeşliğine, güçlünün veya zenginin uyguladığı hukuk ise yerini İslâm'ın adilane hukukuna bıraktı.

Çâviş, Müslümanlığı kabul edenlerin ani bir devrime kavuştuğunu, öyle ki Peygamberimiz (s.a.v.)'in huzuruna giren kaba bir bedevinin O'nun dilinden Kur'an'ı dinlediği zaman bambaşka bir halde Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in yanından çıktığını söyler. Müslümanlığın etkisinin sadece Peygamber Efendimizin zamanı ile sınırlı kalmadığını da vurgular. Müslümanlık, onu kabul edip bağrına basan her toplumu, her milleti sadece dini açıdan etkilememiş toplumun her alanıyla ilgili olarak insanları bir düzene, bir gelişme içine sokmuştur.¹⁷² Müslümanlık, insanları ahlaken de olgunlaştırmış, sadece Müslümanlar arasında sınırlı kalmayıp gayrimüslimlere de Müslümanların sahip oldukları hak ve hukuktan yararlanma imkânı vermiştir.¹⁷³ Bu konuda Çâviş, İslam'ın sadece Müslümanlara değil gayrimüslimlerin din adamları,

¹⁷¹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.63

¹⁷² Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.143, bkz. Çâviş, "Esrârü'l Kur'ân", *Sebîlü'r-Reşâd*, c. XV, Sayı 369, s.92

¹⁷³ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.141

kadın ve çocuklarına karşı da himayeyi emrettiğini söyler. Gayrimüslimlerden alınan cizye vergisinin de mal ve canlarının korunması mukabilinde alındığını ifade eder.¹⁷⁴

Aynı zamanda Çâviş İslâm'ın, akaidi zorla kabul ettirmeye çalışan, kabul etmeyenlerin öldürülmesini emreden bir din olmadığını, İslâm'ın zulüm ve şiddet ile bir yerlere gelmediğini de belirtmektedir.¹⁷⁵

II. ABDUZAZİZ ÇÂVİŞ'E GÖRE İSLAM VE SİYASET

Çâviş, İslâm'da siyasetin iki ayağı olduğunu söyler:

Adalet ve danışma. Yüce Allah da Kur'ân-ı Kerim'de Müslümanları, işleri şura ile yapanlar olarak nitelemektedir.¹⁷⁶ Çâviş, şuranın, siyasetin asıl rükünlerinden biri olduğunu söyleyerek hem Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hayatında hem de ashabının yaşantısında örneklerinin açıkça görüldüğünü söyler. Râşit Halifelerin, bu esasa bir de insanları olaylardan haberdar etmek hususunu eklediklerini de söyler. Cuma hutbelerinde önemli mevzular hakkında konuşulduğunu, aynı şekilde valilerin de vilayetlerde bu görevi yerine getirdiklerini belirtir.¹⁷⁷

Çâviş, İslâm tarihindeki savaşların da insanlar arasında eşitlik ve adaleti yerleştirmek için yapıldığını söyler. Ki bu zamanlarda bile Müslümanların karşısına aristokrat ve ruhanilerden başkasının çıkmadığını, onların ezip sömürdükleri insanların kitleler halinde İslâm'a girdiklerini belirtir.¹⁷⁸ Gerçekten de tarihe bakıldığı zaman hükümdar ve liderleri tarafından ezilen, hiçbir zaman haklarını savunamayan hatta aynı dine mensup olsalar bile farklı mezheplere sahip olmalarından dolayı sürekli eziyet içerisinde kalan bu insanlar, İslâm'ın, farklı bir dine mensup olmalarına rağmen kendilerine tanıdığı hak ve adalet karşısında toplu olarak İslam'a girmişlerdir.

İslâm hiçbir hükmünde, toplumdaki yüksek tabaka ile halk arasında ayırım yapmaz. Hangi taraftan zarar gelirse o tarafı cezalandırır. Zararın geldiği taraf halife olsa bile karşılığını mutlaka alır. İşte Çâviş, şu anki medeni olarak değerlendirilen hukukların, İslâm hukukunun tüm bu eşitlik ve adaletini tam karşılamadığını, asla da karşılayamayacağını söyler. Çünkü o, İslâm şeriatının adaletin bu son şekliyle tek

¹⁷⁴ Çâviş, , “İslam ve Medeniyet”, *Sebilü'r-Reşâd*, 6 Zilhicce 1336, c. XV, Sayı 369, s.91

¹⁷⁵ Çâviş, “Esrârü'l Kur'ân”, *Sebilü'r-Reşâd*, 10 Rebiü'l evvel 1343, c. XXIV, Sayı 620, s.338

¹⁷⁶ Şura 42/38

¹⁷⁷ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.54

¹⁷⁸ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.130

olduğunu savunarak şuna kadar var olan hiçbir kanunun onun seviyesine ulaşamadığını belirtir.¹⁷⁹ Yine o, birçok ülkenin iktidar sahiplerine boyun eğmeleri sebebiyle başarısız olduklarını, çünkü İslâm'daki gibi herkesin yaptığı işten dolayı sorumlu olması anlayışının onların kanunlarında olmadığını ifade eder.¹⁸⁰ Çünkü İslâm hukuku, Allah'ın kanunu ve hükümleri karşısında kim olursa olsun hepsinin eşit olduğunu, toplum içinde nüfuz sahibi bile olsalar herkesin yaptıklarından sorumlu tutulacağını bildirir. Nitekim Peygamber Efendimiz(s.a.v.)'de:

“Her biriniz birer çobandır ve elinin altındakilerin layığıyla korunmasından sorumludur. Devlet başkanı da bir çobandır ve idaresi altındakilerden sorumludur. Erkek de ailesi içinde bir çobandır; o da idaresinde olanlardan sorumludur. Kadın da, kocasının evinde bir çobandır; o da idaresi altındakilerin iyi korunmasından sorumludur. Hizmetçi de efendisinin malında bir çobandır; o da elinin altındaki emanetlerden sorumludur.”¹⁸¹ buyurarak toplumun yöneten kişilerin hem topluma hem de Allah'a karşı sorumluluklarının olduğunu belirtmiştir.

Çâviş de İslâm'ın emir sahibine itaati emrederken aynı zamanda Allah'ın emirlerine aykırı olan hususlarda itaatin caiz olmadığını söyler. Hâkim ile halk arasındaki bir ihtilaf olursa hüküm Allah'ın kitabına ve sünnete aittir. Yüce Allah da *“De ki: “Şüphesiz ben, Rabbinden (gelen) kesin bir belge üzereyim. Siz ise onu yalanladınız. Sizin acele istediğiniz azap benim elimde değil. Hüküm yalnızca Allah'a aittir. O, hakkı anlatır. O, hakkı batıldan ayırt edenlerin en hayırlısıdır.”¹⁸²* , *“O, yaptığından dolayı sorgulanamaz fakat onlar sorgulanırlar.”¹⁸³* buyurarak insanların yaptıklarından sorumlu tutulacağını ve hükmün kendisinden başka hiç kimseye ait olmadığını söylemektedir.

Çâviş, İslâm'ın tıpkı kanun ve hüküm karşısında herkesi eşit sayması gibi ruhani sınıfları da ortadan kaldırdığını söyler.¹⁸⁴ Yani İslâm, Hristiyanlık da olduğu gibi günahın intikalini ve dini liderlerin insanları bundan kurtarması gibi bir saçmalığın olamayacağını bildirir. Bu şekilde din adamları toplumda daha üst düzeye ulaşarak

¹⁷⁹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.36

¹⁸⁰ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.87

¹⁸¹ Buhari, “İtk”, 19, 40

¹⁸² En'âm 6/57

¹⁸³ Enbiyâ 21/23

¹⁸⁴ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.38

kendilerini, istediklerini cennete sokup istediklerini dinden çıkarma hakkına sahip oldukları bir mevkiye çıkardılar. Ancak İslâm dini, insanların hiçbirini gûnahtan âri değildir diyerek bu din adamları ile halkı aynı düzeye indirdi. Yüce Allah da Kur'ân-ı Kerîm'de:

*“Rabbinizden size indirilene uyun. Onu bırakıp başka dostlara uymayın. Ne kadar da az öğüt alıyorsunuz!”*¹⁸⁵ buyurmuş ve kendisinden başkasına uyulmaması gerektiğini emretmiştir.

Çâviş, İslâm'da, toplumu yöneten kişi yani halifenin, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in makamında bulunduğu için en yüksek dini mertebelerden birinde bulunduğunu söylemiştir. Ancak o, kişinin böylesine bir makamda olmasına rağmen Müslümanlığın, hiçbir şekilde halifeyi hatasız, günahsız görmediğini veya bu makamın hiç kimseye birini bağışlama, dinden çıkarma hakkını vermediğini ifade eder. Çünkü İslâm halifeyi, ancak şeriata göre davranarak nasıl Allah'a karşı sorumluluğu varsa Müslümanlara karşı da aynı şekilde sorumlu tutmuştur. Bir Hadis-i Şerif'te:

“Aişe radiyallahu anha şöyle; demiştir.

Mahzum kabilesine mensup, hırsızlık yapan bir kadının durumu Kureyş'i üzdü. "Onun hakkında Resulullah ile kim konuşur" denildi. "Buna Rasûlullah'ın çok sevdiği Usâme b. Zeyd'den başka kim cesaret edebilir?" dediler. Usâme Rasûlullah (s.a) ile konuştu. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v);

*"Ya Üsame! Allah'ın hadlerinden bir hadde şefa'at mı ediyorsun?" buyurdu. Sonra kalkıp halka hitaben şöyle dedi: "Şüphesiz sizden öncekiler, içlerinde itibarlı birisi hırsızlık yaptığı zaman bırakıverdikleri, zayıf birisi hırsızlık yaptığında ise kendisine had uyguladıkları için helak oldular. Allah'a yemin ederim ki eğer Muhammed'in kızı Fatima (bile) hırsızlık yapsa elini keserim."*¹⁸⁶ buyurarak Efendimiz(s.a.v.) bile Allah'a karşı sorumlu olduğunu söylerken diğer halifelerin ve hükümdarların bundan uzak olması düşünülemez.

¹⁸⁵ A'râf 7/3

¹⁸⁶ Ebû Dâvûd, "Hudûd", 4, 4373

Çâviş ayrıca halifenin hak yoldan çıktığı zaman, Müslümanlar tarafından hal‘ yahut katledilmesinin vacip olduğunu söyler.¹⁸⁷ Netice itibariyle İslâm, düşmanlarının iddia ettiği gibi baskıcı, zorba bir din hiçbir zaman olmamıştır. Aksine halkın haklarının ön planda olduğu, yöneticinin bu konuda hem halka, hem de Rabbine karşı sorumlu olduğu bir siyaset izlemektedir. Aynı zamanda Çâviş, İslâm’ın bağımsızlık fikrini savunması ile mümkün olduğu kadar yabancı hâkimiyetinde yaşamamasını emrettiğini söyler. Hatta İslâm’ı savunma, yurtları müdafaa etme hususunda kadının erkek ile beraber yükümlü olduğunu ifade eder.¹⁸⁸

III. ABDULAZİZ ÇÂVİŞ’İN RUH VE MADDE İLİŞKİSİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Ruh, insanın ana rahminde oluşması sırasında melek tarafından bedenine üflenen, öldüğü zaman da yine melek tarafından bedenden çıkarılan ve insanın yükümlü olmasını sağlayan idrak edici hakikattir.¹⁸⁹ Çâviş ruhun mahiyeti ya da içeriği hakkında bir yorumda bulunmamış, daha çok ruhun madde ile olan münasebetinden, her birinin diğeri üzerinde olan etkisinden bahsetmiştir.

Çâviş, insanların bedenine olan etkilerin ruhlarını da etkilediğini savunarak örnekler verir. Örneğin et ile beslenen hayvanların diğer hayvanlara göre beden farklılıkları olduğu gibi ruhi ve manevi olarak da farklı olduklarını, et ile beslenen hayvanların daha cesur daha azamete düşkün olduklarını söyler. Aynı şekilde bir örnek daha vererek içki içen adamı ele alır. Böyle bir insan bedeni olarak pek çok işlevi yerine getirmekten nasıl aciz kalıyor ise insanın ruhu da bir takım yüksek sıfatlardan mahrum kalıyor. Öyle ki bu kişi başkalarının hak ve hukukunu gözetmez, yasakların çoğunu işlemekten çekinmemektedir.¹⁹⁰ Yine o, temizlikten yoksun bir ortamda yetişen kişilerin ruhlarının bu süfliliğe alışacağını ve dolayısıyla daha yüksek hayat şartlarında yaşayan insanların yaşadığı acıyı yaşamayacağını söyler. Ayrıca mutluluk, üzüntü, kızgınlık gibi manevi durumların beden üzerinde görülür bir etkisi olduğu açıkça görüldüğünü de belirtir.¹⁹¹ Çâviş bu konuda şöyle der:

¹⁸⁷ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.39

¹⁸⁸ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.144

¹⁸⁹ Topaloğlu, Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.265, Ruh ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cağfer Karadaş, *Kelâm Düşüncesinde Evren ve İnsan*, Bursa, Emin Yayınları, 2011

¹⁹⁰ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.43

¹⁹¹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.44

“Bilinmektedir ki insanın bedeni, Hikmet sahibi Yaratıcı tarafından kendisine konulan beyin, duyular ve sinirler vasıtasıyla kâinat olaylarını nefsi-natıkasına (düşünen nefesine) duyurur bir elçidir. Tebliğ vazifesinin selameti ise elçinin selametiyle mütenasip olmak pek tabiidir. Buna binaen elçi ne durumda ise yapacağı duyuru da ona göre sağlam yahut sakat, gerçeğe uygun yahut tersi olur.”¹⁹² Çâviş, Yüce Allah’ın tüm bunları bildiği için insanın hem bedenine hem de ruhuna hitap eden İslâm dinini gönderdiğini, Kur’ân ve sünnetin sayfalarını dolduran ve insanın fitratına uygun olan adap ve esaslar ile İslâm’ın diğer ne kadar üstün olduğunu belirtir.¹⁹³ Böylece İslâm insanın yiyeceğinden tutup uykusuna kadar hayatının her alanını düzenleyerek onu hem dünya hem ahiret hayatı için yüksek bir mevkiye çıkarttı. Özetle Çâviş, ruh ve bedenin bir ilişki içerisinde olduğunu, birinin diğerini etkilediğini dolayısıyla Allah (c.c) da bu durumu bildiği için gönderdiği dinin insan hayatındaki maddi unsurları etkileyerek manevi hayatına yani ruhuna da etki ettiğini söyler.

IV. ABDULAZİZ ÇÂVİŞ’İN İSLÂM’DA VİCDAN KONUSUNA BAKIŞI

Çâviş, İslâm’ın insanın hareketlerini, bütün işlerini kontrol eden ve vicdan denilen ruhi tavırları bildirdiğini söyler. Yine o, ırkın sinsi olduğunu ve ruhi durumların değişmesi konusunda dış etkilerin hükmünün çok etkili olduğunu, Hz. Peygamber’in sünneti ile ortaya konulduğunu belirtir.¹⁹⁴ Yani insan, atalarından nasıl ki renk, sima, ses gibi maddi nitelikler alıyorsa; cömertlik, sinir, cimrilik gibi manevi niteliklerle nitelenme yeteneğini alır. Çâviş, bu yeteneklerin insana ailesinden ya saf halde ya da zıtlarıyla beraber geçtiğini söyler. Daha sonra, ortam uygunsa çevresel faktörler, insanda olan bu gizli yeteneği geliştirir. Ancak uygun ortam yoksa bu yetenek ya kaybolur, ya da cılız bir halde bırakılır.¹⁹⁵

Çâviş bu nedenle Müslümanlığın, çevresel faktörlerin ruh ve ruhun davranışı üzerindeki büyük etkisini asla gözden kaçırmadığını ve takva sınırıyla insanın vicdanını bozan etkenlerden koruduğunu söyler.¹⁹⁶ Aynı zamanda vicdanın, insanın hatta bütün kâinatın aynısı olduğunu, devamlı olarak yok olup varlığa geldiğini ve çevresel olayların, insan ruhu ve davranışlarının üzerinde büyük etkileri olduğunu, böylece

¹⁹² Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.43

¹⁹³ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.44

¹⁹⁴ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.45

¹⁹⁵ a.yer

¹⁹⁶ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.45

insanın eğilim ve iradesinin bu etkilerle değişip durduğunu söylemektedir. Yani insan bir gün beğendiğini diğer gün beğenmeyebilir. Veyahut da çevresindeki ahlaksızlıkları görerek buna alışabilir, alışıkça da bunları ahlaksızlık olarak değerlendirmez. Yani, zaman değiştikçe vicdan da değişebilir.

O, insan ruhunun tek bir halde kalmasının imkânsız olduğunu ve tek başına vicdanın, iyi ile kötüyü ayırt etmede yeterli olmadığını, Allah'ın ezeli ilmiyle bildiğini söyler. Bu yüzden Allah Teâlâ hiçbir şeyin kendisinden gizli kalmadığını ve insanları hesaba çekenin de yalnızca kendisi olacağını peygamberleri aracılığıyla bildirmiştir.¹⁹⁷ Çâviş, Allah'ın her daim gözetimi altında olduğumuzu bilerek, vicdanını yanlış seçmeme konusunda uyardığını İslâm'ın insana bildirdiğini söyler. Böylece İslâm, vicdanı, hem din adamlarının hem de diğer dinlerin kısıtlamalarından kurtarmış ve başıboş kaldığı zaman yanlış yola sapacak olan vicdanı bu kötü sonuçtan kurtarmıştır. İnsan vicdanını, Allah'ın yaratmış olduğu varlıklardan birinin eline bırakmamıştır. Bundan dolayı insanın doğru yolda olması, sapıklıklardan uzak kalması için yalnızca vicdanının olmasının yeterli olduğunu söyleyenler bu konuda büyük bir hataya düşerler.¹⁹⁸ Çünkü insanın vicdanı tek başına heveslerine, isteklerine eğilim gösterebilir. Şu âyetten de bunu anlamaktayız:

*“Onlar ancak sizin ve atalarınızın (ilâh edindiğiniz şeylere) taktığınız isimlerdir. Allah, onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir. Onlar (putperestler) yalnız zanna ve nefislerin arzusuna tâbi oluyorlar. Andolsun ki, kendilerine, Rableri katından yol gösterici gelmiştir.”*¹⁹⁹

Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de, “ O, gökleri ve yeri altı günde (altı evrede) yaratan, sonra Arş'a kurulandır. Yere gireni, ondan çıkanı, gökten ineni, oraya yükseleni bilir. Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah, bütün yaptıklarınızı hakkıyla görendir.”²⁰⁰ âyetiyle insanların gözetim altında olduğunu bildirmiş ve insan da ister gizli ister açık her şeyin Allah tarafından görüleceğini bildiği için vicdanını kötü eğilimlerden uzak tutmaya çalışır.

¹⁹⁷ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.47

¹⁹⁸ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.47-48

¹⁹⁹ Necm 53/23

²⁰⁰ Hadid 57/4

Vicdanı orta yolda tutacak tek şey Allah'ın, kendisini her daim görüp duyduğuna iman etmek ve nefsinin bu konuda zapt etmektir. Ki “*Ey Muhammed!) Sen hangi işte bulunursan bulun, ona dair Kur'an'dan ne okursan oku ve (ey insanlar, sizler de) hangi şeyi yaparsanız yapın, siz ona daldığınızda biz sizi mutlaka görürüz. Ne yerde, ne de gökte, zerre ağırlığınca, (hatta) bu zerreden daha küçük veya daha büyük olsun, hiçbir şey Rabbinden uzak (ve gizli) olmaz; hepsi muhakkak apaçık bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da yazılı)dır.*”²⁰¹ âyeti de bunu destekler mahiyettedir. Tüm bunlardan anlaşılıyor ki Çâviş, vicdanın değişmeye uğrayan bir yön olduğunu ve bunu doğru yolda tutacak, kötü eğilimlerden alıkoyacak şeyin de maddi unsurlar olmadığını söyler.

V. KADIN

A. ABDULAZİZ ÇAVIŞ'E GÖRE KADININ İSLAMDAKİ KONUMU

1. Kadının Yaratılışı

Kadın ile erkeğin arasında bulunan birtakım farklılıklara rağmen Kur'an-ı Kerim'deki âyetlere baktığımız zaman insan ve kul olmaları bakımından eşit olarak yaratıldığını görmekteyiz. Ancak yaratılıştan gelen farklılık, birbirlerini tamamlayıp bir bütün oluşturmaya yöneliktir.²⁰² Zira Allah Teâlâ âyet-i kerîmesinde;

“ *Erkek veya kadın, kim mümin olarak iyi iş işlerse, elbette ona hoş bir hayat yaşatacağız ve onların mükâfatlarını yapmakta olduklarının en güzeli ile vereceğiz.*”²⁰³ buyurmaktadır. Çâviş de bu konuda kadın ile erkeğin ibadetler konusunda eşit olduğunu erkeğe ne farz olduysa kadına da onun farz olduğunu söyler. Ancak içerisinde kadın için bazı zorluklar bulunduran bazı ibadetlerin bundan müstesna olduğunu da belirtir. Yoksa namaz, oruç gibi ibadetlerde kadın da erkek gibi sorumlu olup yerine getirdiği zaman aynı sevabı alır.²⁰⁴ Dolayısıyla Çâviş'e göre de İslâm, dinde mükellef olma, uyarma, müjdeleme açısından kadın ile erkeği- bazı hükümler haricinde- ayırt etmemiştir. Böylece bu şeriat kadını kavga meydanına atılmaktan korumuştur.²⁰⁵

²⁰¹ Yûnus 10/61

²⁰² Hayreddin Karaman, *İslâm'da Kadın ve Aile*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1994, s.17

²⁰³ Nahl 16/97

²⁰⁴ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s 173

²⁰⁵ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.161

2. Eski Toplumlarda Kadın

Tarih boyunca kadın, toplumda farklı statülerde bulunmuştur. Anaerkil bazı toplumlarda kadın kutsallaştırılırken, bazı toplumlarda erkeklerle eşit haklara sahip olmuştur. Ataerkil toplumlarda ise erkeğin kadından daha üstün olduğu ve hatta bazı kültürlerde kadının hiçbir hakka sahip olmadığı görülmektedir.²⁰⁶

Çâviş de farklı toplumlardaki kadının statüsüyle ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Eski Yunan'da kadın hiçbir şeye malik değildi. Kadının hiçbir zaman görüşü alınmaz, hiçbir işe karışmasına müsaade edilmezdi. Alım satım gibi akitleri vasisi olmadan yapamazdı. Erkeğin kendi hayatında karısını başkasına devretmesi veya öldükten sonra başka birinin vesayeti altına vermesi de görülen olaylardandı.²⁰⁷ Aynı zamanda miras, erkek çocuğa düşerdi. Kadınlar dini ayinlerde erkeklerden ayrı otururlardı. Çoğunluğunu evli kadınların oluşturduğu rahibelik, Yunan dünyasında kadın için en yüksek ve onur verici bir merteye olarak kabul görmekteydi.²⁰⁸

Roma hukukunda ise tarihin ilk devirlerinde kadın, var olan kurallar altında yine ezilmekteydi. Ağa Kanunu'na göre kadın, baskıcı efendinin esirinden başka bir şey olmayan, babanın bu vasiliğinden diğer zalimin yani kocanın hükmüne geçip duran bir varlıktı. Ancak daha sonra değişmeye başlayan kanunlar sayesinde kadın, haklarını geri almaya başladı, yavaş yavaş erkeğin kadın üzerindeki vesayet hakkı ortadan kalktı. Bu durum imparatorluğun son devirlerinde, özellikle de Justinien zamanında mümkün oldu. Örneğin miras hükümleri bakımından kadın ile erkek arasında farkların bazılarının ortadan kaldırılmasına ve aristokrat erkeklerin halk tabakasındaki kadınlarla evlenmelerine müsaade edilmesi gibi. Ancak, Avrupa'nın kuzey bölgelerinde bazı kanunlarda kadın ancak erkek varis olmadığı zaman varis olabilirdi. Bazı yerlerde ise erkek evlat var ise miras yalnızca onun sayılıyordu. İngiltere'de ise 12. Miladi asra kadar kadın ve sahip olduğu mülk kocasına ait sayılırdı.²⁰⁹ Ortaçağ Hristiyan dünyasında ise kadın ve evlilik öylesine kötülenmiştir ki Macôn Konsili'nde kadının ruhunun olup olmadığı tartışılmıştır.²¹⁰ Buna bağlı olarak o dönemde kadının sosyal

²⁰⁶ Ömer Faruk Harman, "Kadın", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2001, c. XXIV, s.83

²⁰⁷ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 162

²⁰⁸ Harman, "Kadın", *DİA*, XXIV, 83

²⁰⁹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 163-164

²¹⁰ Harman, "Kadın", *DİA*, c. XXIV, s. 86

hayattaki durumu daha da kötüleşmiş. XII. asırdan itibaren Batı'da pek çok kadın cinlerle ilişkisi olduğu iddiasıyla yakılmış veya suda boğulmuştur²¹¹ Yahudilik tarihine bakıldığında da durumun pek farklı olmadığı görülmektedir.

3. İslâm'da Kadın

İslâm toplumlarına bakıldığı zaman kadının her dönem aynı seviye ve konumda olduğu söylenemez. İslam kadınlara haklar getirmiş olmakla birlikte, İslâm toplumlarında kadının konumu yalnızca din tarafından belirlenmemiştir. Dinin yanında toplumun gelenekleri, sosyal ve kültürel alışkanlıkları da etkili olmuştur.

İslâm'ın geldiği dönemde Cahiliye toplumuna bakacak olursak kadın bir esaret içinde bulunmaktaydı. Kız çocuğu, insanlar için diri diri toprağa gömülebilecek²¹² derecede değersiz sayılırdı. Kadın hiçbir şekilde siyasette erkeğe iştirak edemezdi.²¹³ Nitekim yüce Allah Kur'ân'da kız çocuğu olduğu zaman cahiliye insanının durumunu bize şöyle anlatmıştır:

*“Onlardan birine bir kız müjdelendiğinde, öfkelenerek yüzü mosmor kesilir. Verilen müjdenin (kendisine göre) kötülüğünden dolayı halktan gizlenir. Böyle bir alçaltıcı duruma rağmen onu yanında mı tutsun yoksa toprağa mı gömsün! Görün işte, ne kötü yargıda bulunuyorlar!”*²¹⁴ Ancak Yüce Allah tam da böyle bir zamanda Kur'ân'ı indirerek kadını bulunduğu kötü durumdan kurtarmış oldu. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in gerek eşlerine gerekse kız çocuklarına davranış tarzı kadınlara verdiği önemi gözler önüne sermektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in kız çocuklarına karşı nasıl bir tutum içerisinde bulunduğunu şu Hadis-i Şeriften anlamaktayız;

“Âişe (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre:

Bir kere Peygamber (s.a.v.) 'e bedevilerden birkaç adam gelerek:

Siz çocuklarınızı öper (sever) misiniz? dediler. (Mecliste bulunan) sahâbileri

Evet, dediler. Bunun üzerine bedeviler:

Lâkin biz, vallahi (çocuklarımızı) öpüp okşamayız, dediler. Peygamber (s.a.v.),

(bedevilere) :

²¹¹ Harman, “Kadın”, *DİA*, c. XXIV, s. 86

²¹² Tekvir 8-9

²¹³ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.170

²¹⁴ Nahl 16/58-59

“Allah siz (in gönülleriniz) den merhamet ve şefkati çekip çıkarmış olduktan sonra ben sizin gönüllerinize merhamet koymaya malik (ve muktedir) değilim”, buyurdu.²¹⁵

Abdülaziz Çâviş de Kur’ân-ı Kerîm’in böyle bir dönemde gelip kadının şanını yücelterek ve kadınlara yönelik kötü adetleri kaldırarak kadın ile erkek arasındaki büyük farkları yok ettiğini söylemiştir.²¹⁶ Yukarıda da kısaca bahsettiğimiz üzere o, erkeğe ne farz olduysa birkaç istisnai durum dışında kadına da onun farz olduğunu belirterek – ki bunlar cihat gibi içerisinde zorluk barındırdığından dolayı kadına farz olmamıştır-bu yükümlülükleri yerine getiren kadının da erkek gibi sevaba nail olacağını belirtmiştir.

Çâviş aynı şekilde inanç konusunda da kadının erkekle aynı oranda yararlandığını, kadının da tıpkı erkek gibi itikatta bağımsız olduğunu ifade eder. Zira bir erkek kendi mezhebini, dinini kızına veya eşine zorla kabul ettiremez. Çünkü vicdan ve itikat gibi batını işlerde kimse kimseyi zorlayamaz.²¹⁷

Çâviş yine İslâm’ın kadına mülkiyet ve miras hakkı da verdiğini ifade etmiştir. Zira kadın evli olsun bekâr olsun mali tasarruflarında erkekten farksızdır. Hukuki işlemleri yapma hususunda kadın esas itibariyle erkeklerle aynı konumdadır. Erkekler bir hukuki işlemi hangi şartlarla yapabiliyorsa kadınlar da o şartlarda yapabilirler.²¹⁸ Mirasa gelince ise miras payları hususunda kadın ile erkek arasında bir fark vardır. Bunun birçok hikmeti bulunmaktadır. Bunlardan birisi de kadının pek çok mala sahip olsa bile nafaka ve barınak ile ilgili tüm yükümlülüğün kocasına ait olmasından ileri gelir. O kadar ki eğer kadın evinde bizzat çalışan birisi değilse ve hizmetçiye muhtaç ise bunu temin etmek bile kocasına aittir. Bu gibi nedenlerden dolayıdır ki İslâm miras konusunda böyle bir hüküm vermiştir.²¹⁹ Çâviş bu konuda da Müslüman kadının kendi zamanında yaşamakta olan batılı kadınlardan her daim önde olduğunu söylemektedir. Örnek verecek olursak evli olan bir İngiliz kadın, malları konusunda bir yetkiye ve tasarrufa sahip değildi. Ancak 1882 senesinde kanunlarda bir değişme olarak kadınlara mallarında tasarruf hakkına sahip olabileceği kararlaştırıldı. İngiliz kadını tam olarak

²¹⁵ İbn Mace, Edep,3:3665

²¹⁶ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.171

²¹⁷ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.174

²¹⁸ Mehmet Âkif Aydın, “İslâm’da Kadın”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001, c. XXIV, s. 88

²¹⁹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 177

olmasa bile –ki miras konusunda o zamanlar kadının yine bir yetkisi yoktu- Müslüman kadının kaç asırdır var olan haklarına yaklaşmaya başladı.²²⁰ Muamelat meselelerinde de şahitlik gibi bazı durumlar dışında kadın ile erkek arasında fark bulanmamaktadır²²¹. İslâm'ın kadına verdiği değeri efendimizin şu hadisinde de görmekteyiz;

“...Ebû Hureyre'den naklen rivayet etti. Ebû Hüreyre şöyle demiş: Bir adam Resûlullah (s.a.v.) 'e gelerek:

— Benim güzel sohbet etmeme insanların en lâyük olanı kimdir? diye sordu.

«Annendir!» buyurdular.

— Sonra kimdir? dedi. “Sonra annendir!” buyurdu.

— Sonra kimdir? dedi.

— Sonra annendir! buyurdu.

— Sonra kimdir? dedi. “Sonra babandır!” buyurdu,²²²

Çâviş'e göre Müslüman kadının sahip olduğu hukuku batılı kadın Fransız İhtilali'nden sonra yaptığı birtakım kongrelerle bile tam anlamıyla elde edememiştir. Oysa Müslüman kadının hukuku semavi ve mukaddestir.²²³ Böylece İslâm dini, kadını, batılı kadınlar gibi hak arayışına girmekten ve bu yoldaki bir kavgadan kurtarmıştır.²²⁴Çâviş, eğer Müslüman erkekler, kadınlara karşı muamelelerde ilahi hukuku tanımazlarsa hukuklarını istemenin kadınların hakkı olduğunu söyler.²²⁵ Netice itibariyle İslâm dini, gerek Cahiliye dönemindeki Arap toplumu gerekse geleneksel örf ve adetlere karşı çıkmış; kadını sosyal, ekonomik ve hukuki alanlarda daha üst mertebeye çıkarmıştır. Kuran, kadın ve erkeği insan olması bakımından eşit bir varlık olarak kabul eder.²²⁶

IV. İBADET VE AHLAK

A. ABDULAZİZ ÇÂVİŞ'İN İBADETLER HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

²²⁰ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 177

²²¹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 179

²²² Müslim, “Birr”, 2548

²²³ Çâviş, “Kadının Hukuku”, *Sebilür-Reşâd*, 13 Zilkade 1341, c. XXI, Sayı 540-541, s.156-157

²²⁴ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.152

²²⁵ Çâviş, “Kadının Hukuku”, *Sebilür-Reşâd*, 13 Zilkade 1341, c. XXI, Sayı 540-541, s.157

²²⁶ Aydın, “İslâm'da Kadın”, *DİA*, c. XXIV, s. 86

Çâviş, İslâm ibadetlerindeki maksadın Allah'ı anmak, kalbi temizlemek, insandaki sevgi ve merhamet duygularını artırmak, insanın hayvani yönünün şiddetini azaltmak olduğunu ifade eder. Allah Teâla insana bu ibadetleri farz kılar ancak bunlar insana güç, ağır gelen işler değildir. O, insanın tabiatında yasak olan şeye bir eğilim olduğu için ibadetlerin kişiye ağır geldiğini söyler.²²⁷ Çünkü dinimiz, eğer kişi o ibadeti yapmaktan gerçekten acizse ona zaten kolaylık sağlamaktadır. Örneğin, ayakta namaz kılamayan birinin oturarak namaz kılabilceği söylenmiştir. Veyahut da ihtiyardan, hamileden, yolcudan oruç ibadeti, meşakkatli durumlarda kalkabilir. Dolayısıyla Çâviş, ibadetlerden maksadın insanı zorluklar altında ezmek olmadığını, bazı hikmetlerden ve yararlarından dolayı emrolunduğunu söyler.²²⁸

1. Namaz

Çâviş, Allah'tan gafil olmanın bütün kötülüklerin anası olduğu için insanlara sürekli Allah'ı ve hesap gününü hatırlatmak gerektiğini söyler. Bu yüzden günün belli vakitlerinde namaz kılmak tüm insanlara farzdır. Böylece kişi her daim Allah'ı hatırlayıp anmış olur.²²⁹ O, namaz kılmanın oturup kalkmaktan ibaret olmadığını, ruhu Allah'a karşı bir huşu içinde bulundurmak gerektiğini, eğer bu durum unutulursa ibadetin cansız bir cesede benzeyeceğini söyler. İçerisinde huşu ve huzurun olmadığı namazın bir değeri olmadığını söyleyen Çâviş, böyle bir namazın amacından uzaklaştığını, insanı kötülükten alıkoymayacağını ifade eder.²³⁰ Dolayısıyla namaz Allah'ı anmak için yapılan işlerin en olgunudur. Ayrıca Çâviş, namazın aynı zamanda toplumsal olarak insana faydası olduğunu da belirtir.²³¹

2. Oruç

Çâviş, İslâm'da 3 tür orucun var olduğunu söyler. Seçkinlerin orucu, bütün bedeninin günahlardan sakınmasıdır. İyilerin orucu, kalbin Allah'tan başka bir şey düşünmeden dünyaya ait olan şeylerden uzaklaştırılmasıdır. Ki bu iki oruç nefesine hâkim olmak için mücadele veren kişilere nasip olur. Diğer oruç da ramazan ayına mahsus olan oruçtur.²³²

²²⁷ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.92-93

²²⁸ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.93

²²⁹ a.yer

²³⁰ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.94

²³¹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.96

²³² Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.98

Çâviş, orucun farz olmasının, biri sağlık biri ahlak olmak üzere iki amacı olduğunu söyler. Sağlık açısından mideyi dinlendirip temizler.²³³ Ahlaki olarak ise; nefsi aşırı isteklerine karşı dirençli kılar, açlık çekenlerin sıkıntılarının diğer insanlar tarafından anlaşılmasını sağlar, insana gelecekte başına gelecek açlık karşısında dayanma gücü verir, gizli bir ibadet olduğu için insanı riyadan uzaklaştırır, kişiyi saçma söz ve davranıştan sakınmaya teşvik eder.²³⁴

3. Zekât ve Sadaka

Çâviş fakirlere yardımın, farzların baş kısmına geçirildiği ve mal sahiplerinden kesin olarak ödenmesi istediğinde bulunan ilk dinin İslam dini olduğunu söyler. Böylece İslâm hem fakirlerin zorluklar ile başa çıkmasına katkı sağlar, hem de zenginlere karşı olan kin ve öfkenin ortadan kalkmasına vesile olur.²³⁵ Çâviş, yoksulluğa karşı sosyologlar tarafından birçok çözüm ortaya konulduğunu, ama bunların hiçbirinde başarılı olunamadığını söyler. Ancak İslâm, zekât ve sadaka yoluyla hem yoksulların dertlerini hafifletti, hem de zengin ile fakir arasındaki iletişimi artırdı.²³⁶

Özetleyecek olursak, İslâm'daki zekât ve sadaka, insanları hem felaketten, hem ahlaki çöküşten, hem de ölümlerden koruyarak zengin ile fakir arasındaki hasedi kaldırıp yerine muhabbet yerleştirmiştir.

4. Hac

Çâviş, haccın birçok Müslümanın bir araya gelmesine, tanışmasına vesile olduğunu belirtir.²³⁷ Böylece Müslümanlar arasında bir birlik bütünlük sağlanacak ve yaptıkları ibadetler sayesinde ahlaki olarak arınmış olacaklardır.

B. EDEB VE AHLAK KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ

Çâviş, dünyaya ait kanunların tek başına insanlar arasında huzur kuramayacağını, ne fertleri ne de toplulukları birbirine bağlayacak olan sevgiyi pekiştiremeyeceğini söyler. Çünkü bu kanunlar, insanın ruh ve vicdanını güzelleştirmede yeterli değildir. Ancak İslâm, koyduğu hükümlere aynı zamanda ahlak

²³³ a.yer

²³⁴ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.100

²³⁵ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.104

²³⁶ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.105-106

²³⁷ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.101

ve edep de eklemiştir. Çâviş, İslâm'ın ruhları güzelleştiren edep ve ahlak öğretisi olmasaydı, Müslümanların diğer ümmetlerden farklı olamayacağını söylemiştir. O, İslâm'ın şeri hükümleri ile o hükümleri güzelleştiren ahlaki öğretileri sayesinde hem fert, hem toplum, hem de ruhlar üzerinde etkili olarak Müslümanların diğer ümmetlerden ayrılmasını sağlamıştır. Böylece İslam hem ruhları, hem de vicdanları güzelleştirmiştir.²³⁸ Çünkü İslâm'ın insanda gerçekleştirmek istediği gaye olan, yaratılan varlılara şefkat ve bunları yaratana karşı hürmet prensibi ahlak gayelerininim özünü oluşturur.²³⁹ Çâviş, İslâm'ın bu ahlaki öğretisinin, aynı zamanda ruhsal hastalıklara çare olduğunu, kin, haset, hırs gibi insanları yiyip bitiren bu özelliklerden kurtardığını belirtir. İnsanlar ilahi kitapların tavsiye ettiği ahlak ile ahlaklansaydı, ruhları bu tür kötülüklerden uzak kalacak ve dünyada var olan savaşlar ortadan kalkacaktı.²⁴⁰

Çâviş İslâm'da edep ve ahlakı üç kısma ayırır:

- 1- Başkalarına zarar vermekten insanı alıkoyanlar: İffet, insaf ve emaneti bu kısma dâhil eder.²⁴¹
- 2- İnsanlar arasında sevgi, merhamet duygularını geliştiren iyiliğe ait huylar: Akraba ziyareti, öksüzleri koruma gibi.
- 3- Ruhu kötülüklerden temizleyerek kişiyi Yüce Allah'ın huzuruna yükselme istidadını veren kısımdır. Bu kısım ruhu maddi bağlardan koparıp nefsinin eğilimlerine engel olur. Bu kişi yaptığı fiili sevap veya ceza için değil, Allah'a olan hürmetinden, korkusundan dolayı yapar.²⁴²

Çâviş temel ahlak ve edepleri şöyle özetlemiştir:

İffet: O iffeti, nefsin caiz olmayan eğilimlerinden kendini men etmesi olarak yorumlar. İnsanı günaha götürecek yerlerden ve vakara aykırı olan dilenmekten

²³⁸ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.181

²³⁹ Bekir Topalaoğlu, Y.Şevki Yavuz, İlyas Çelebi, *İslamda İnanç Esasları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, Kasım 2002, s.33

²⁴⁰ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.182

²⁴¹ a.yer

²⁴² Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.183

uzaklaşmayı iffetin kısımlarından saymıştır.²⁴³ Kur’ân-ı Kerîm’de de bu konuyla ilgili olan âyetlerden birisi de şudur:

“(Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adayan, yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremeyen fakirler içindir. İffetlerinden dolayı (dilenmedikleri için), bilmeyen onları zengin sanır. Sen onları yüzlerinden tanırsın. İnsanlardan arsızca (bir şey) istemezler. Siz hayır olarak ne verirseniz, şüphesiz Allah onu bilir.”²⁴⁴

Emanet: Çâviş, emanetin peygamberlerin de bir sıfatı olduğunu söyleyerek, bunun zıttı olan hıyanetin İslâm’da en büyük günahlardan biri olduğunu belirtir.²⁴⁵ Emanetin önemi şu âyetlerde de belirtilmiştir:

“ Ey iman edenler! Allah’a ve Peygamber’e hainlik etmeyin. Bile bile kendi (aranızdaki) emanetlerinize de hainlik etmeyin.”²⁴⁶

“ Yine onlar ki, emanetlerine ve verdikleri sözlere riâyet ederler.”²⁴⁷

Rıfk ve tahammül: Çâviş İslâm’ın ister Müslüman isterse gayrimüslim herkese karşı şefkatle muamele edilmesini istediğini söyler. O, Efendimizin de 23 yıllık tebliğ döneminde karşılaştığı bütün zorluklara rağmen sabredip, şefkat ve merhametten ayrılmadığını ifade eder.²⁴⁸ Çâviş bu konuda Kuranı Kerimdeki şu âyetleri örnek gösterir:

“ İçlerinden zulmedenler hariç, Kitap ehli ile ancak en güzel bir yolla mücadele edin ve (onlara) şöyle deyin: “Biz, bize indirilene de, size indirilene de inandık. Bizim ilâhımız ve sizin ilâhınız birdir (aynı ilâhtır). Biz sadece O’na teslim olmuş kimseleriz.”²⁴⁹

“O halde (Resûlüm), öğüt ver. Çünkü sen ancak öğüt vericisin.”²⁵⁰

Tevekkül: Daha önce de ayrıntısıyla bahsettiğimiz gibi tevekkül, insanın elinden gelen her türlü işi yaptıktan sonra sonucu bekleme konusunda Allah’a dayanmasıdır.

²⁴³ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.183

²⁴⁴ Bakara 2/273

²⁴⁵ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.184

²⁴⁶ Enfâl 8/27

²⁴⁷ Mü’minûn 23/8

²⁴⁸ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.185

²⁴⁹ Ankebût 29/46

²⁵⁰ Gâşîye 88/21-22

Çâviş, tevekkülün, hiçbir iş yapmadan sırf Allah’a dayanmak olmadığını ifade etmiştir. Çâviş bu âyette tevekkül etmeyenlerin yerildiğini söyler:

“İnsana bir zarar dokunduğunda bize yalvarır. Sonra ona tarafımızdan bir nimet verdiğimizde, “Bu, bana ancak bilgin sayesinde verilmiştir” der. Hayır, o bir imtihandır. Fakat onların çoğu bilmezler. Bunu kendilerinden öncekiler de söylemişti ama kazandıkları şeyler onlara hiçbir yarar sağlamamıştı. Nihayet kazandıkları şeylerin kötülükleri onlara isabet etmişti. Onlardan zulmedenler var ya, kazandıkları şeylerin kötülükleri onlara isabet edecektir. Onlar Allah’ı âciz bırakacak değillerdir.”²⁵¹

Kanaat: Çâviş, İslâm’ı tam anlamayanların, kanaati, işi gücü bırakmak ve dünyadan tamamen yüz çevirmek olarak algıladıklarını söyler. Ancak İslâm’a ve Efendimiz(s.a.v.)’in yaşantısına bakıldığında kanaatin malın çoğalmasına engel olmadığı görülmektedir. Kanaat yalnızca doymak bilmeyen ruhlara sükûnet verir. O, İslâm’da kanaatin, bulduğuna razı olup ve helal yolla kazanıp başkasının malına göz dikmemek olduğunu ifade eder. Kanaatten bu mana dışında bir mana çıkaranların İslâm’a iftira attığını söyler.²⁵²

Eli açıklık ve yardımlaşma: Çâviş İslâm’ın insanlar arasındaki sevgiyi, muhabbeti güçlendirmek için zekât ve sadaka gibi pek çok ibadeti teşvik ve tavsiye ettiğini söyler. Böylece insanları cimrilik, kin, haset gibi kötü huylardan arındırır.²⁵³ Allah Teâlâ da pek çok âyetiyle yardımlaşmayı emretmiş ve övmüştür:

“İçinizden varlık ve servet sahibi kimseler yakınlarına, düşkünlere ve Allah yolunda hicret edenlere (kendi mallarından bir şey) vermeyeceklerine yemin etmesinler. Onlar affetsinler, vazgeçip iyi muamelede bulunsunlar. Allah’ın sizi bağışlamasını arzu etmez misiniz? Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”²⁵⁴

Sabır: Çâviş ibadetleri yerine getirmenin ve günahlara karşı durmanın da sabır sayıldığını söyleyerek İslâm’ın aynı zamanda felakete karşı da sabrı tavsiye ettiğini

²⁵¹ Zümer 39/49-51

²⁵² Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.188

²⁵³ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.189

²⁵⁴ Nûr 24/22

ifade eder. Ayrıca başkalarından gelecek herhangi bir eziyete katlanmayı da sabır olarak nitelendirir.²⁵⁵

Ahdinde Durmak: Çâviş, İslâm'ın sözünde durmayanları hem azap ile korkuttuğunu hem de münafık olarak nitelendirdiğini söyler.²⁵⁶ Kur'an-ı Kerîm'de de sözde durmayı emreden birçok âyet vardır:

*“Ey iman edenler! Akitlerinizi yerine getirin. İhramlı iken avlanmayı helâl saymamanız kaydıyla, okunacak (bildirilecek) olanlardan başka hayvanlar, size helâl kılındı. Şüphesiz Allah istediği hükmü verir.”*²⁵⁷

*“Antlaşma yaptığınız zaman, Allah'a karşı verdiğiniz sözü yerine getirin. Allah'ı kendinize kefil kılarak pekiştirdikten sonra yeminlerinizi bozmayın. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızı bilir.”*²⁵⁸

Çâviş tüm bu ahlaki özelliklerin insanı kâmil bir seviyeye çıkaracağını ve böylece İslâm binasının yükseleceğini söyler.²⁵⁹

²⁵⁵ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.196

²⁵⁶ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.198

²⁵⁷ Mâide 5/1

²⁵⁸ Nahl 16/91

²⁵⁹ Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s.199

SONUÇ

Abdulaziz Çâviş'in kelâm ilminin her konusuna ait ayrıntılı görüşleri olmamakla birlikte kelâmın ana konularına değinmiş ve bu konularla beraber İslâm dininin güzelliklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Onun yaşadığı dönemde, Osmanlı Devleti'nin zor zamanlardan geçtiği ve topraklarının batılı devletlerce işgal edildiğini görmekteyiz. Çâviş böyle bir zamanda hem siyasi anlamda hem de dini ve kelâmi anlamda eserler yazmaktan geri durmamış, halkı bu işgallere karşı bilinçlendirmek ve toplumu bulunduğu gaflet uykusundan uyandırmak hususunda gayret göstermiştir. Aynı zamanda İslâm'da siyasetin nasıl olması gerektiği konusunda da önemli yazılar yazmıştır. Özellikle dönemin öne çıkan dergilerinden biri olan Sebîlü'r-Reşâd'da yazıları yayımlayarak Müslümanların işgaller karşısında sessiz durmaması ve böylece İslâm'ın eski gücüne kavuşması gerektiğini ısrarla anlatmıştır. Aynı zamanda Batılı araştırmacıların İslâm'a karşı sordukları soruları büyük bir dikkatle ele alarak onların soru ve eleştirilerine cevap vermiştir. Abdülaziz Çâviş, özellikle yaşadığı dönemde kilise tarafından Şeyhülislamlık makamına sorulan soruları cevaplamak ve İslâm dinini Batıya tanıtmak, İslâm'ın gerçekte onların anladığı veya tarif ettiği şekilde olmadığını göstermek üzere yazdığı *Anglikan Kilisesine Cevap* eserinde tüm bunların yanında Allah'ın birliğinden de büyük ölçüde bahsetmiş ve Hristiyanlığın teslis inancının ne kadar geçersiz olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

Onun yazılarının genel itibariyle bu çerçeve üzerinde şekillendiği söylenebilir. O, daha çok İslâm'ın sahip olduğu güzelliklerden İslâm'ın hak din olmasından, İslâm'ın toplumu ve insanları hem maddi hem manevi olarak yüksek bir mertebeye ulaştırdığından bahsederek diğer hiçbir dinin böyle bir etkisinin olmadığından söz eder.

Abdulaziz Çâviş ayrıca Yahudi ve Hristiyanlık başta olmak üzere diğer din mensuplarının sahip olduğu Tanrı tasavvurunu eleştirerek Allah'ın varlığı, birliği ve tenzihi üzerinde dikkatle durmuştur. İslâm'ın insanlar üzerinde zorba bir yanı olduğunu iddia edenlerin iddialarında ne kadar haksız olduklarını İslâm dünyası ve Müslümanlar üzerinden anlatmış hatta İslâm'ın gayrimüslimlere bile tanıdığı birçok haktan bahsederek İslâm'ın yüceliğini kanıtlamaya çalışmıştır. İslâm'ın insanlara tanıdığı

hakları kadın üzerinden de örnekler vererek anlatmaya çalışan Abdulaziz Çâviş, Batı dünyasının kadına verilen haklar konusunda İslâm'ın her daim gerisinde olacağını belirtmiş ve bu dinin her yönden insan hayatına bir güzellik getirdiğinden bahsetmeye çalışmıştır. Aynı şekilde Allah'ın insanlara karşı hiçbir zaman zorba olmadığını, insanları fiillerinde hür ve özgür bıraktığını da ifade etmiştir. Böylece Allah'ın, bazı din ve mezheplerde iddia edildiği gibi baskıcı, insanları mecbur bırakan bir İlah olmadığını açıklamıştır. Aynı zamanda Allah'ın sahip olduğu isim ve sıfatların hiçbir şekilde yaratıklarda benzerlerinin olamayacağını beyan ederek İslâm dinindeki İlah tasavvurundan ayrıntılı bir şekilde bahsetmiştir. Ayrıca İslam âlimleri tarafından tartışma konusu olan kelâmî meselelerde ve müteşâbih ayetlerin te'vili gibi konularda kendi yorumunu açıkça ortaya koymuş ancak bu konularda yapılan ve aşırıya kaçan tartışmaların da gereksiz olduğunu savunmuştur.

Özetle yaşadığı dönemde var olan siyasi sorunlar karşısında insanları bir direnişe çağıran Abdulaziz Çâviş, İslâm ve din başta olmak üzere ilâhiyyât, nübüvvet ve sem'îyyât konularını da ele alarak görüşlerini beyan etmiştir.

KAYNAKÇA

- AKMAN Zekeriya, “Anglikan Kilisesi’nin Meşihat Kurumuna Soruları Ve Bunlara Verilen Cevaplar” *Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, c. VI, Sayı: 11, 2013.
- ALTUNDAŞ Halil, ŞAHİN Muzaffer, *Kur’an-ı Kerim Meâli*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007
- AYDIN Mehmet Âkif, “ İslâm’da Kadın”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, c. XXIV, İstanbul, 2001.
- AYDÜZ Davut, “Sırat-ı Müstakim ve Sebilü'r-reşad Mecmualarında Çıkan Tefsirle İlgili Yazılar”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, Sayı 1.
- BİLMEN Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l Müfessirin*, c.II, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1974.
- BUHARİ Muhammed b. İsmâil Ebu Abdullah el-Cûfi, *Sahîhu'l-Buhari*, c. I-VI, Daru İbn Kesir, Beyrut, 1993.
- BUHARİ Muhammed b. İsmâil Ebu Abdullah el-Cûfi, *Sahîhu'l-Buhari ve Tercemesi*, c.V, (ter. Mehmed Sofuoğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1987.
- ÇAĞRICI Mustafa, “Tevekkül”, *DİA*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, c. XXXXI İstanbul, 2012.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, *Anglikan Kilisesine Cevap*, 3.Baskı, Çev. Mehmet Akif, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1979.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “ Esrâru'l Kur'ân”, *Sebilü'r-Reşâd*, c. XIV, Sayı 342, 27 Receb 1333.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “ Esrâru'l Kur'ân”, *Sebilü'r-Reşâd*, c. XIV, Sayı 347, 22 Şevval 1333.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “ Esrâru'l Kur'ân”, *Sebilü'r-Reşâd*, c. XIV, Sayı 364, 30 Şevval 1336.

- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “ Esrâru’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XV, Sayı 365, 8 Zilkade 1336.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “ Esrâru’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XV, Sayı 366, 15 Zilkade 1336.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “ Esrâru’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XV, Sayı 368, 29 Zilkade 1336.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “ Esrâru’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XV, Sayı 369, 6 Zilhicce 1336.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “ Esrâru’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XV, Sayı 370, 12 Zilhicce 1336.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “ Esrâru’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XV, Sayı 371, 17 Zilhicce 1336.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “ Esrâru’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XV, Sayı 372, 26 Zilhicce 1336.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “ Esrâru’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XV, Sayı 373, 3 Muharrem 1337.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “ Esrâru’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XV, Sayı 374, 10 Muharrem 1337.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “ Esrâru’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XV, Sayı 375, 14 Muharrem 1337.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “ Esrâru’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XV, Sayı 379, 16 Safer 1337.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “ Esrâru’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XV, Sayı 382, 8 Rebiü’l evvel 1337.
- ÇÂVİŞ, Abdulaziz, “ Esrâru’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XV, Sayı 383, 15 Rebiü’l evvel 1337, ss.333-335
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “ Esrâru’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XV, Sayı 384, 22 Rebiü’l evvel 1337.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “ Esrâru’l Kur’ân” *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XVI, Sayı 412-13, 8 Şaban 1337.

- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “Esrâru’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XVIII, Sayı 461, 12 Cemaziye’l ahir 1338.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “Esrâru’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XIX, Sayı 469, 16 Cemaziye’l ahir 1339.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz “Esraru’l Kur’ân” *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XXIV, Sayı 601, 19 Şevval 1342.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “Esrâru’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XXIV, Sayı 603, 2 Zilkade 1342.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “Esrâru’l Kur’ân”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XXIV, Sayı 604, 9 Zilkade 1342.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz ,“Kadının Hukuku”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XXI, Sayı 540-541, 13 Zilkade 1341.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz, “Müslümanlık Din-i Fitridir”, *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XVI, Sayı 396-397, 10 Cemaziye’l ahir 1337.
- ÇÂVİŞ Abdulaziz , “Tefsiru Kur’ân-ı Kerim” , *Sebîlü’r-Reşâd*, c. XIV, Sayı 344, 25 Şaban 1333.
- ÇELEBİ İlyas, *İslâm’ın İnanç Esasları*, İsam Yayınları, İstanbul, 2010.
- ÇELEBİ İlyas, “Sıfat”, *DİA*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, c. XXXVII, İstanbul, 2009.
- DUMAN Zeki, ALTUNDAĞ Mustafa, “Hurûf-ı Mukattaa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, c. XVIII, İstanbul, 1998.
- DUMLU Ömer, “Suhuf”, *DİA*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, c. XXXVII, İstanbul, 2009.
- DÜZDAĞ M. Ertuğrul, OKAY, M. Orhan, “Mehmet Akif Ersoy”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, c. I, Ankara, 2003.
- EBU DÂVUD Süleyman b. Eş’as b. İshak b. Beşir b. Şeddad b. Amr el-Ezdi es-Sicistâni, *Süneni Ebi Davud*, c. I-V, Dâr-ı İbn Hazm, Beyrut, 1974.

- EROĞLU Muhammed, “Abdulaziz Çâviş”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, c. I, İstanbul, 1988.
- GAZZALÎ, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed et-Tusi, *İnançta Hassas Ölçüler(İlcâmü'l Avam An İlmi'l Kelâm)*, Sadeleştiren Nedim Yılmaz, Hisar Yayınevi İstanbul, 2012.
- GÖRGÜN Hilal, “Mısır'da XIX. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kamil”, *İslam Araştırmaları Dergisi*. Sayı 4, 2000.
- GÖRGÜN Hilal, “Mısır”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, Ankara, 2004.
- GÜLÜSER Ayşe, *Mehmet Akif Ersoy'da Tanrı Problemi* (Yüksek Lisans Tezi)Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- HARMAN Ömer Faruk, “Kadın”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, c. XXIV, İstanbul, 2001.
- İBN MACE, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *Süneni İbn Mace Tercümesi ve Şerhi*, c. I-X, (trc. Haydar Hatipoğlu), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1983.
- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, *Mutezile'de Din Usulü*, Çev. Murat Memiş, 2. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, *Şerhu'l Usûli'l Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, c. II, (çev. İlyas Çelebi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013.
- KARADAŞ Cağfer, *Kadere İman*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2015.
- KARADAŞ Cağfer, *Kelâm Düşüncesinde Evren ve İnsan*, Emin Yayınları, Bursa, 2011.
- KARAMAN Hayreddin, *İslâm'da Kadın ve Aile*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1994.
- MÜSLİM B. EL-HECCAC, Ebu'l-Hasan el-Kuşayri en-Nisâburi, *Sahihi Müslim Tercümesi ve Şerhi*, c. I-XI, (trc. Ahmed Davudoğlu), Neşriyat Yayınları, İstanbul, 1979.
- NEŞŞÂR Ali Sami, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, c. II, (çev. Osman Tunç), İnsan Yayınları, 2016.

- SÂBÛNÎ Nureddin, *Mâtürîdiyye Akâidi*, trc. Bekir Topaloğlu, İ.F.A.V Yayınları, İstanbul, 2015.
- SARMIŞ İbrahim, *Kur'an'da Kader, Takdirin Anlamı ve Sünnetullah*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- ŞAHİN M. Süreyya, “Anglikan Kilisesine Cevap”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, c. III, İstanbul, 1991.
- SİNANOĞLU Mustafa, “Teklif”, *DİA*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, c. XXXX, İstanbul, 2011.
- TAFTAZÂNÎ, “Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi Şerhu'l Akâid”, (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, 1980.
- TOPALOĞLU Bekir, ÇELEBİ İlyas, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İsam Yayınları, İstanbul, 2015.
- TOPALOĞLU Bekir, YAVUZ Y.Şevki, ÇELEBİ İlyas *İslamda İnanç Esasları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, Kasım 2002.
- TİRMİZİ, Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. Dahhak, *el-Câmi 'u's-şahîh*, c. XV, t.y.
- TÜMER Günay, “Din”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* İstanbul, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, c. IX, İstanbul, 1994.
- SEMERKANDÎ Ubeydullah b. Muhammed, *el-Akîdetü'r-Rükniyye fi şerhi la ilahe illallah Muhammedün Resulullah*, Yayına Hazırlayan Mustafa Sinanoğlu, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2008.
- SİNANOĞLU Mustafa, “Şirk”, *DİA*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, c. XXXIX, İstanbul, 2010.
- ÜNSAL BOSTAN Fatma, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Mehmet Akif Ersoy, İslâmcılık*, c. VI, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- YAVUZ Yusuf Şevki, “Halku'l-Kur' an” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XV, İstanbul, 1997.
- YAVUZ Yusuf Şevki, “Kader”, *DİA*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, c. XXIV, İstanbul, 2001.

YILDIRIM Ergün “İslâmizm, İslâmlaşma ve İttihâd-ı İslâm”, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi*, İsmail Kara, Asım Öz, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.

YÜCEDOĞRU Tefvik, *Din, İman ve İslam’a Dair*, Emin Yayınları, Bursa, 2012.

YÜCEDOĞRU Tefvik, *Ehl-i Sünnet’e Giden Yolda İbn Küllab ve Küllabiye Mezhebi*, Emin Yayınları, Bursa, 2006.